

वि-विधानगर

CHARUTAR VIDYAMANDAL
VALLABH VIDYANAGAR

आथमतो सत्तानो सुरज

दाव डिल्वो, नवी दिल्ली

તંત્રી

રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા • હરિ દેસાઈ

પરામર્શન

રમેશ એમ. ત્રિવેદી • જયન્ત ઓઝા

સંપાદન

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ • સુધીર મુખરજી

સંપાદન-સહાય

શૈલેષ ઉપાધ્યાય • ગિરીશ ચૌધરી

પ્રકાશક

પ્રિ. આર.પી.પટેલ

માનદ મંત્રી, ચારુતર વિદ્યામંડળ

વલ્લભ વિદ્યાનગર - ૩૮૮ ૧૨૦

•

મુદ્રક

આણંદ પ્રેસ, ગામડી

વિ - વિદ્યાનગર
ચારુતર વિદ્યામંડળ પ્રકાશન

જાન્યુઆરી ૨૦૧૩
વર્ષ : ૧૫ અંક : ૧૧
(સળંગ અંક ૪૯૫)

ચારુતર વિદ્યામંડળ
વલ્લભ વિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦

સ્થાપના વર્ષ

૧૯૪૫

અધ્યક્ષ
ડૉ. સી.એલ. પટેલ

માનદ મંત્રી
પ્રિ. આર.પી.પટેલ

માનદ કાર્યકારી મંત્રી
પ્રિ. એસ.એમ. પટેલ

માનદ સહમંત્રીઓ

શ્રી વી.એમ. પટેલ • શ્રી બી.પી. પટેલ
ડૉ. એસ.જી. પટેલ • શ્રી એમ.જે. પટેલ • ડૉ. જે.ડી. પટેલ

વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિએ વિદ્યાનગરની વિભાવનાને મૂર્ત કરતું વિશાળ જ્ઞાનસંકુલ

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ સુવિધાઓ • ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ સંકુલના વિજ્ઞાન, સામાન્ય, ગૃહવિજ્ઞાન પ્રવાહ • ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે વિનયન, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન, ગૃહવિજ્ઞાન, યંત્રવિજ્ઞાન, ઈજનેરી વિજ્ઞાન, ઔષધ વિજ્ઞાન, લલિત કલાઓ - ચિત્ર, સંગીત, નૃત્ય, શારીરિક શિક્ષણ, આયુર્વિજ્ઞાન, બાયોટેકનોલોજી, હોટેલ મેનેજમેન્ટ ટુરીઝમ ટ્રાવેલના અભ્યાસક્રમોને આવરી લેતી કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એન્ડ એડમિનિસ્ટ્રેશન, અંગ્રેજી ભાષાશિક્ષણ તથા પ્રશિક્ષણ વ્યવસ્થાની કોલેજ • અનુસ્નાતક કક્ષાએ વાણિજ્ય અને વ્યવસ્થાપન, વિજ્ઞાન, ઔષધવિજ્ઞાન, ગૃહવિજ્ઞાન, ઈજનેરી, દર્શનશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી પ્રશિક્ષણના અભ્યાસક્રમો • વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં વ્યાપક સંશોધનની સુવિધાઓ • કલા, વિજ્ઞાન અને માનવવિદ્યાઓના વિમર્શની ભૂમિકા રચી આપતાં પુસ્તકો-સામયિક પ્રકાશનો • વિદ્યાકીય વાતાવરણને ધબકતું રાખતી વિવિધ વ્યાખ્યાનમાળાઓ • સર્જકો, સારસ્વતો, કર્મચારીઓના સન્માનની ઉજવણી પરંપરા • રમતગમત ક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાઓનું યુવકોનુમુખ આયોજન • પ્રાથમિકથી લઈ અનુસ્નાતક કક્ષાનાં વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનો માટે છાત્રાલયો, અધ્યાપક નિવાસો તેમજ આચાર્ય નિવાસોની સુવિધાઓ • સતત વિકાસની પરંપરામાં વલ્લભ વિદ્યાનગર ઉપરાંત ન્યૂ વલ્લભ વિદ્યાનગર ટાઉનશીપમાં વિવિધ અભ્યાસક્રમોવાળી શિક્ષણસંસ્થાઓની સ્થાપના થતી રહી છે. • રાજ્યની પ્રથમ મહિલા ઈજનેરી કોલેજ, સરદાર પટેલના જીવન અને કાર્ય માટે દેશની સર્વપ્રથમ સંશોધન સંસ્થા તેમજ સમગ્ર ગુજરાતમાં અંગ્રેજી માધ્યમની સ્નાતકકક્ષાની પત્રકારત્વ અને સમૂહ માધ્યમોની કોલેજ • ગુજરાતની યુવાપેઢીને સનદી સેવાઓમાં પ્રવેશ અપાવવા માટેની સીવીએમ આઈએએસ એકેડેમી. • કાયદાશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રની અનોખી કોલેજ • ઈન્ટરિયર ડિઝાઈન અને આર્કિટેક્ચરની સ્કૂલ ઉપરાંત ફાઈન આર્ટ્સની ડિગ્રી કોલેજ.

• અંકની છૂટક કિંમત: ₹ ૧૫/- • રવાનગી ખર્ચ: ₹ ૧૦/- • વાર્ષિક લવાજમ: ₹ ૧૫૦/-

• વિદ્યાર્થી લવાજમ: ₹ ૧૦૦/- • આજીવન લવાજમ: ₹ ૧૫૦૦/-

વલ્લભ વિદ્યાનગરના આઘસ્થાપકો પૈકી એક ભાઈકાકાએ ઈ. સ. ૧૯૬૪માં આ વિદ્યાકેન્દ્ર ઉપરથી એક સામયિક પ્રકાશિત થાય જેમાં સાહિત્ય અને શિક્ષણવિષયક સંસ્કારલક્ષી સામગ્રી રજૂ થાય અને ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે આવતી કિશોર-યુવાપેઢી એથી લાભાન્વિત થાય; વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પણ એમાં સક્રિય રસ લેતા થાય એવી મનીષા પ્રગટ કરી હતી. ફલસ્વરૂપ ૧૯ નવેમ્બર ૧૯૬૪ના રોજ 'વલ્લભ વિદ્યાનગર' પાશ્ચિકનો આરંભ થયો. પછીથી એ માસિક સ્વરૂપે 'વિદ્યાનગર' નામે પ્રગટ થતું રહ્યું. | વિ. | નામે એનો ત્રીજો અવતાર થયો ત્યારથી વર્તમાન અધ્યક્ષ ડૉ. સી.એલ.પટેલની નિસ્ખત અને ઉદારતાના ફળસ્વરૂપે તે નવપલ્લવિત થયું, અને ઈ.સ. ૧૯૮૮ થી નિયમિતપણે 'વિ-વિદ્યાનગર' એ નામથી પ્રકાશિત થતું રહ્યું છે.

વિ-વિદ્યાનગર ચારુતર વિદ્યામંડળ પ્રકાશન

જાન્યુઆરી ૨૦૧૩
વર્ષ : ૧૫ અંક : ૧
(સળંગ અંક ૪૮૫)

ISSN 0976 - 9809 V-Vidyanagar

અન આ યાહિ વીતયે
ગૃણાનો હવ્યદાતયે ।
નિ હોતા સત્સિ બાર્હિષિ ॥
(સામવેદ)

હે ઉન્નતિકારક જ્ઞાનપ્રકાશરૂપ પ્રભુ! આપ હૃદયમાં પ્રકાશ કરવા તેમ જ સાધનશુદ્ધિ માટે યોગ્ય ઉપદેશ આપવા અહીં આવો. મહાદાની, સર્વ સુખ આપનારા આપ અમારા અંતઃકરણમાં બિરાજમાન થાઓ.

ઈસુના નવા વર્ષ ૨૦૧૩ના
શુભારંભ ટાણે
તમામ વાચકો અને સહયોગીઓને
અમારી શુભકામના
— તંત્રીઓ

વિ-વિદ્યાનગર
'વિ-વિદ્યાનગર' ચારુતર વિદ્યામંડળની
વેબસાઈટ
www.ecvm.net
પર મૂકવામાં આવે છે. દેશ-વિદેશના
વાચકોને પ્રતિભાવ જણાવવા વિનંતી.

આ માસની કાવ્યકણિકા

કોઈ પ્રકરણ ક્યાંક સારું આવશે,
એક પાનું ફેરવી જો તો ખરો!
જિંદગીમાં એક અજવાળું થશે,
તું અતીતને ઓલવી જો તો ખરો!

• ભાવેશ ભટ્ટ

- ॥ અધ્યક્ષસ્થાનેથી ॥ નવજાગૃતિ: પર્યાવરણ ★ ડૉ.સી.એલ.પટેલ
॥ પ્રાથમ્ય ॥ ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના ૨૭મા અધિવેશનનું યજમાનપદ
★ હરિ દેસાઈ / 1
॥ આપણો વારસો અને વૈભવ ॥ પદ્ય વિભાગ ॥ ★ હસમુખ પાઠક,
ઉમાશંકર જોશી, બ.ક. ઠાકોર, બાલમુકુન્દ દવે / 3
॥ ગદ્ય વિભાગ ॥ ★ સ્વામી વિવેકાનંદ / 4
॥ નવાં કાવ્યો ॥ ★ જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ, ગૌરીશ પોરીઆ, સંદીપ ભાટિયા,
એસ.એસ. રાહી / 5
॥ લઘુનવલ ॥ ફૂલ વિનાની વેલ ★ કિરીટ ગોસ્વામી / 6
॥ નવલિકા ॥ છુટકારો... ★ અલ્પેશ પી. પાઠક / 8
॥ હાસ્ય-વ્યંગ્ય ॥ સોનાની વીંટી ★ વિનોદ ગાંધી / 14
॥ પ્રેરણાનાં પુષ્પો ॥ ખુદારી ★ જ્યોતીન્ પટેલ / 16
॥ સંશોધન ॥ અનુવાદની સમસ્યાઓ ★ હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી / 17
॥ Interview ॥ Cultivating Dynastic Politics ★ Rhik Kundu / 20
॥ અતીત ॥ વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં પરિષદનું બીજરોપણ / 22
॥ રમત્તે તત્ર દેવતા ॥ વિધવાના પુનઃવિવાહ ★ પારુલદીના દોશી / 25
॥ સંશોધન ॥ કચ્છનું પત્રકારત્વ ★ નીતા ઉદાણી / 29

नवजगृति: पर्यावरण

भारतनी ८० टका प्रज गामडामां वसती डोय अने मोटाभागनी वस्ती भेती के तेना पूरक व्यवसायमां जेडायेली डोय त्यारे पर्यावरण जणवणीनी मोटी जवाबदारी स्वेच्छाथी ते उपाडे छे. भास करीने भेतीवाडीमां वनस्पति आधारित वावेतर अने शेढा पर वृक्षोनी जणवणी तेमज पोताना घरना आंगणामां तुलसीनो क्यारो अने शक्य डोय तो बडारना भुल्ला भागमां लीमडा जेवां शीतण छाया आपनारां वृक्षो वाववानी परंपरा ग्राम्यप्रज जणवती आवी छे. शाणा डोय के तणावनी पाण डोय के पछी मंदिर डोय, त्यां वड-पीपणो जेवां पूजवा लायक वृक्षोनुं वावेतर लोको थकी थतुं आव्युं छे. आ बधी जणवणीने लीधे ग्राम्यविस्तारमां पर्यावरणनी जणवणी भूब सारी रीते थाय छे. जयां सुधी गामडामां रांधण गेस माटेनी सगवडो नडोती त्यां सुधी भणतणमां मडदुअंशे लाकडानो उपयोग थतो तेमज कृषिजन्य वेस्टनो उपयोग थतो तथा कुंभारनां वासण पकववाना नींभाडाना डता. आथी त्यां धूमाडाने लीधे डवानुं प्रदूषण रडेतुं. पायभानानी सगवड नडीं डोवाने कारणे जेईअे तेवी स्वच्छता भागोणमां रडेती नडीं अने डोरढांभर माटेना उकरडाओ गाममां पेसतां तणावना पाणी के बीज पाणीने दूषित थाय अेटले दरजजे बिनकाणज लेवाती. डवे तो गामडामां पण आ बधा माटे भास करीने तकेदारी रडे छे अेटले डजु पर्यावरणनी जणवणी माटे वधु कांई जगृति ना लेवाय तो पण पर्यावरणनी जणवणी थाय छे.

छतां पण ग्राम्यप्रजमां वधु जगृति लाववा माटे पोताना डोरढांभरनुं छाणभूत्र सीधुं उकरडामां नडीं नांभतां गोबरगेस प्लान्टथी गेस अने वीजणी भेणववा माटे ग्राम्यप्रजमां जगृति लाववी जेईअे. गाममां रस्ताओ परनी डीवाबती माटे पण ग्राम पंचायत आवी जवाबदारी उपाडे तो वीजणीनी घणी बयत थाय. अे ज रीते डाल वनीकरण माटे सरकारश्री तरङ्गथी अनुदान प्राप्त थाय छे तेमां पण वधारो करीने गामनी गोयर जमीन, रस्ता, नडेरु अने पाका रस्तानी आशुभाजु आवेलां भेतरोना मालिकोने आवी जमीनोमां वृक्षारोपण करवा माटे प्रेरवा जेईअे. सरकारश्री अने प्रजनी संयुक्त भागीदारीथी आवा प्रोजेक्ट वधु सारी रीते थई शके. गायो, लेंसो विगेरे राभनार रबारीओ आवा घणां आडपानने नुक्सान करे छे. तेमने माटे घासयारानी जेगवाई थई शके ते माटे गोयर जमीनमां वैज्ञानिक पद्धतिथी घासयारो उगाडी तेमने मडदुअुप थवाय तो आडपानने थतुं नुक्सान अटके अने पर्यावरणनी जणवणी थाय.

छेल्ला डेटलाक वषतथी ग्राम्यविस्तारमां रोज्ज अने विकास माटे अवकाश नडीं रडेतां ग्राम्यप्रज शडेरु तरङ्ग आकर्षाय छे. आ ज प्रज जे गामडामां पर्यावरण जणवणी माटे

કાળજી લેતી હતી તે અહીં ઊણી ઉતરી હોય તેવું લાગે છે. નગરપંચાયતો અને પાલિકાઓ પોતાના વિસ્તારમાં આડેડાં બાંધકામની પરવાનગી આપીને વૃક્ષોનું છેદન કરતી રહી છે. સરકારશ્રી આ બાબતમાં કડકાઈનું વલણ અખત્યાર કરીને એક વૃક્ષ કપાય તો તેની સામે પાંચ વૃક્ષ ઉગાડવાની જવાબદારી લે તો જ આવાં બાંધકામની મંજૂરી આપવી. ખેતી માટેની ઉપયોગી જમીનમાં મકાનો, રહેઠાણ માટે બને તેટલો ઓછો ઉપયોગ થાય તે માટે જ્યારે કોઈપણ નગરપાલિકા કે મહાનગરપાલિકામાં ટાઉન પ્લાનિંગ અથવા તો અર્બન ડેવલપમેન્ટ પ્લાનિંગમાં જ્યાં જ્યાં આવી જમીનો વપરાય ત્યાં પ્લાનિંગમાં લઘુ-વન (મિની-ફોરેસ્ટ) અને બાગબગીચા માટે તેમજ રસ્તાઓ પર બાંધકામ શરૂ થતાં પહેલાં વૃક્ષો વાવવા ખાસ કાળજી લેવી જોઈએ. વાહનોનું પ્રદૂષણ અટકાવવા માટે કોસ રોડ પર સિગ્નલની વ્યવસ્થાને બદલે રાઉન્ડઅપની વ્યવસ્થા હોય તો ઊભાં રહેનાર વાહનોનું પ્રદૂષણ ઘટે. ઘોંઘાટવાળાં વાહનો અવાજનું પ્રદૂષણ ફેલાવે છે તથા યોગ્ય બળતણના અભાવે હવાનું પ્રદૂષણ ફેલાય છે તેના માટે પૂરી કાળજી રાખીને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી આવાં દૂષણો વધુ ના ફેલાય અને અટકે તે માટે કાળજી લેવી ઘટે. વાહનોથી થતું પ્રદૂષણ વધુ વૃક્ષો વાવવાથી જ દૂર થાય તે માટે સરકારશ્રીએ વધુ ઝાડ વાવોની સુંબેશ ફરજિયાત બનાવવી જોઈએ. જે તે ગ્રામપંચાયત, નગરપાલિકા કે મહાનગરપાલિકા આ માટે જાગૃત ના હોય તેને બીજા કામો માટે ગ્રાન્ટ આપતી વેળા આ માટે જાગૃત કરીને વધુ વૃક્ષો વાવવા માટે ફરજ પાડવી જોઈએ. ગ્રામપંચાયત, નગરપાલિકા કે મહાનગરપાલિકા રહેઠાણના વિસ્તારો માટે યોગ્ય ડ્રેનેજની વ્યવસ્થા કરી, પાણીનો યોગ્ય નિકાલ કરી, આવું પાણી બને તો ફરી વૃક્ષો ઉછેરવામાં કે ખેતીના પાકોમાં તેનો ઉપયોગ થાય તો આવા દૂષિત પાણીને તળાવો કે નદીઓમાં વાળીને થતું પ્રદૂષણ – જમીન તથા પાણીનું – તેનાથી બચી શકાય. તે રીતે ડ્રેનેજના સુએજ પ્લાન્ટ કાર્યરત કરવા જોઈએ.

ઔદ્યોગિક વિસ્તારનું દૂષિત પાણી ઉદ્યોગોમાં વપરાયા બાદ જ્યાં છોડવામાં આવે ત્યાં કોઈપણ પ્રકારે આવું દૂષિત પાણી નુકસાનકર્તા ના હોય તે રીતે તેનો નિકાલ કરવાની જવાબદારીવાળા પ્રોજેક્ટને જ સરકારે મંજૂરી આપવી જોઈએ. એ સિવાય સરકારે કડકાઈ રાખીને જમીન, જળ અને હવા દૂષિત ના થાય તે રીતે માનવ કલ્યાણ અર્થે સરકારશ્રી અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ પોતાની જવાબદારી ઉપાડવી જોઈએ. અન્યથા જનસમુદાયને થતું ભારે નુકસાન આરોગ્ય તેમજ બીજાં દૂષણો ઘર ના કરી બેસે તેની જાગૃતિ માટે દરેક વ્યક્તિ પોતાની જાતને સક્ષમ બનાવે તે જરૂરી છે. આ માટે છેક પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને કોલેજસ્તર સુધી અભ્યાસક્રમમાં જુદા જુદા સ્તરે સભાનતા કેળવાય તે માટે હવે મોડું ના થાય તેવી ખાસ કાળજી લેવાય તે આજની માંગ છે.

(૪ ડિસેમ્બર ૨૦૧૨)

સી.એલ.પટેલ

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૨૭મા અધિવેશનનું યજમાનપદ

ઈસુના વર્ષ ૨૦૧૩ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧૧ અને ૧૨ તારીખે ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનું ૨૭મું અધિવેશન વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં ચારુતર વિદ્યામંડળસંચાલિત સેન્ટર ફોર સ્ટડીઝ એન્ડ રિસર્ચ ઓન લાઈફ એન્ડ વર્ક્સ ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ(સેરલિપ)ના યજમાનપદે યોજાય એ એક રૂડો અવસર ગણાય. ચારુતર વિદ્યામંડળના આઘસ્થાપકદ્વય પૈકીના એક પૂજ્ય ભાઈકાકાએ ૧૯૫૭માં ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનું વિચારબીજ વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં જ વાવ્યું હતું. ૧૯૬૨માં એનું પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમાં મળ્યું ત્યારે ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી પ્રમુખપદે હતા. વર્ષ ૧૯૬૮માં પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખના પ્રમુખપદે વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં ચોથું અધિવેશન મળ્યું હતું. એ પછી ઘણા લાંબા સમયે વલ્લભ વિદ્યાનગરને એનું યજમાનપદ સાંપડ્યું છે. ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ શિક્ષણમહર્ષિ ડૉ. સી. એલ. પટેલને એના યશભાગી લેખવા પડે કારણ એમના પૂર્વસૂરિ પૂજ્ય ભાઈકાકાની પ્રેરણાથી શરૂ થયેલી ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનું ૨૭મું અધિવેશન સીવીએમસંચાલિત સેરલિપના યજમાનપદે યોજવા માટે ભાઈકાકા જન્મ સવાશતાબ્દી વર્ષની ઉજવણીનું નિમિત્ત પણ એમણે ભાળ્યું અને ઇતિહાસ પરિષદના ઉત્સાહી યુવાપ્રમુખ ડૉ. જગદીશ ચૌધરી તથા તેમના સાથી હોદ્દેદારોની ઈચ્છાને માન આપીને ડૉ. સી.એલ. પટેલે લીલી ઝંડી આપી. ‘ખર્ચની ચિંતા કર્યા વિના યાદગાર બની રહે એવા અધિવેશનનું આયોજન કરો’ એવા તેમના આદેશને પગલે દોડવું હતું ને ઢાળ મળ્યો.

વર્ષ ૨૦૦૮માં ચારુતર વિદ્યામંડળે અખંડ ભારતના શિલ્પી અને ચરોતરના સપૂત તેમજ સીવીએમની સ્થાપનાના પ્રેરણાપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના ઋણસ્વીકારરૂપે સેરલિપની સ્થાપના કરીને સમગ્ર દેશમાં સરદાર પટેલના જીવન અને કાર્યો અંગે સર્વપ્રથમ અને એકમાત્ર સંશોધન સંસ્થા શરૂ કરવાનો યશ પ્રાપ્ત કર્યો.

સંસ્થા સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાણ ધરાવે છે. ઇતિહાસ રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર તથા સમાજશાસ્ત્રમાં એમ. ફિલ. તથા પીએચ.ડી. અભ્યાસક્રમો ચલાવનારી સરદાર પટેલ સ્ટડીઝની દેશમાં એકમેવ સંશોધન સંસ્થા બની છે. આંતરવિદ્યાકીય અભ્યાસક્રમોમાં સરદાર પટેલ સ્ટડીઝને સ્થાન મળે એવા ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ ડૉ.સી. એલ. પટેલના વડપણ હેઠળના સંચાલકમંડળના પ્રયાસો પછી ગુજરાતની અને દેશની અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં પણ આ દિશામાં પહેલ કરે એવી અપેક્ષા સેરલિપના સંસ્થાપક નિયામક તરીકે આ લેખકને થવી સ્વાભાવિક છે. ઇતિહાસ પરિષદનું અધિવેશન આ દિશાભણીની આગેકૂચનું માધ્યમ બની રહેશે.

વલ્લભ વિદ્યાનગર જેવી વિદ્યાનગરીને આંગણે ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનું અધિવેશન યોજાય ત્યારે સમગ્ર ગુજરાતમાંથી ઇતિહાસકારો અને ઇતિહાસના વિદ્વાનો તેમ જ ઇતિહાસનાં રસિકો તથા વિદ્યાર્થીઓ - સંશોધકો પધારવાનાં હોય એ ગૌરવભર્યું અનુભવાય. સાથે જ જૂની પેઢી અને નવી પેઢીના ઇતિહાસ-અભ્યાસીઓ બે દિવસ ચિંતન-મનન કરીને આગામી દિવસોમાં નવતર સંશોધનો કરવા પ્રેરાય. ગુજરાત માથેથી ઇતિહાસ-સંશોધન ક્ષેત્રે ઉદાસીન હોવાનું મહેણું તેઓ ભાંગે એવી અપેક્ષા સ્વાભાવિક છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૯૩ વર્ષીય સંસ્થાપક પ્રમુખ ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીથી લઈને તમામ હયાત પૂર્વ પ્રમુખો વર્તમાન પ્રમુખ ડૉ. જગદીશ ચૌધરી અને યજમાન સંસ્થાના સૂત્રધારો સાથે વિચારવિમર્શ કરે એ અનોખા દૃશ્યનાં દર્શન થશે. આવા શુભ અવસરે ગુજરાત

ઈતિહાસ પરિષદના પૂર્વસૂરિઓને વંદન કરવાની તક ઝડપી લેવાનુંય યથાર્થ લેખાશે.

ઈતિહાસોત્સવને દીપાવવા માટે છેક નાગપુરથી ૯૨ વર્ષીય લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ઈતિહાસકાર ડૉ. એન.આર. વરાડપાંડે તથા દિલ્હી યુનિવર્સિટીનાં બાવન વર્ષીય ઈતિહાસકાર ડૉ.ગીરજા સિંહ અતિથિવિશેષ તરીકે પધારવાનાં હોય ત્યારે ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના અધિવેશનને રાષ્ટ્રીયસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. વલ્લભ વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા પૂજ્ય ભાઈકાકા સાથેનું સંઘાણ વાયા સંવર્ધક ડૉ.એચ.એમ.પટેલ છેક ન્યૂ વલ્લભ વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા અને આધુનિક શિક્ષણ શિલ્પી ૭૮ વર્ષીય ડૉ. સી.એલ. પટેલ સુધી લંબાય છે. ચારુતર વિદ્યામંડળ, વલ્લભ વિદ્યાનગર અને સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના સંસ્થાપક પૂજ્ય ભાઈકાકાની જન્મ સવાશતાબ્દીની ઉજવણીના ભાગરૂપે ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના અધિવેશનના આયોજનમાં નગરના વિદ્વાનો તથા નગરજનો પણ હરખ કરે એ ઘટના ઐતિહાસિક બની રહેશે. રાષ્ટ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક ઈતિહાસમાંથી બોધપાઠ લેવાના હોય છે. ઈતિહાસ પરિષદનું અધિવેશન એનો અવસર પૂરો પાડશે.

ગુજરાતમાં પુનઃચ હરિઓમ

તાજેતરમાં જ ગુજરાત અને હિમાચલ પ્રદેશની વિધાનસભાની રસાકસીભરી ચૂંટણીઓ યોજાઈ. ગુજરાતમાં ભાજપની વિજયપતાકા અખંડ રહી પણ હિમાચલમાં ભાજપની સરકારને સ્થાને કોંગ્રેસના વીરભદ્રસિંહની સરકારે ધુરા સંભાળી. ઘરઆંગણે સતત ત્રીજવાર ભાજપના નેતા નરેન્દ્રભાઈ મોદીના નેતૃત્વમાં રાજ્ય સરકારનું ગઠન થવાનું શક્ય બન્યું. પ્રજાનો યુકાદો શિરોમાન્ય ગણીને આગામી પાંચ વર્ષ માટે ગુજરાતને દિવ્ય ગુજરાત બનાવવાના સંકલ્પ સાથે મુખ્યમંત્રી તરીકે નરેન્દ્રભાઈએ શપથ લીધા. વિધાનસભામાં વિરોધપક્ષના નેતા શક્તિસિંહ ગોહિલ તેમ જ રાજ્ય સરકારના અડધો ડઝન જેટલા પ્રધાનો અને ગુજરાત ભાજપના પ્રદેશપ્રમુખ આર. સી. ફળદુ ધારાસભાની ચૂંટણી હાર્યા. બે ભૂતપૂર્વ મુખ્યપ્રધાનો શંકરસિંહ વાઘેલા(કોંગ્રેસ) અને કેશુભાઈ પટેલ(જીપીપી) વિધાનસભામાં ચૂંટાયા. ચૂંટણી દરમિયાન ત્રિપાંખિયો જંગ ખેલાયો અને પક્ષાંતરોનો દોર પણ ચાલ્યો. નવી સરકારને સુશાસન માટે શુભેચ્છા સાથે જ વિપક્ષને પણ ગુજરાતની પ્રજાના હિતમાં જાગૃત અને રચનાત્મક ભૂમિકા ભજવવા માટે શુભકામના.

(૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૧૨)

● હરિ દેસાઈ

દારૂબંધી

હિંદના ભૂખે મરતાં ગરીબોને સારુ જેમ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર આર્થિક દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય છે તે જ પ્રમાણે દારૂ તથા માદક ચીજોનો બહિષ્કાર પ્રજાના નૈતિક હિતની દૃષ્ટિએ તેટલો જ અગત્યનો છે. દેશ આખામાં દારૂ બંધ કરવાની કલ્પના તેની રાજ્યપ્રકરણી અસર ધ્યાનમાં આવી ત્યાર અગાઉની છે. મહાસભાએ તો તેને આત્મશુદ્ધિના પગલાં તરીકે ઓળખી છે અને સરકાર કદાચ દારૂની આવકને દારૂબંધીના કામ પાછળ ખરચવા તૈયાર થાય તો પણ દારૂના પીઠાં ઉપરની ચોકી તો જેમની તેમ ચાલુ રહે છે. અલબત્ત આ ચોકીને પણ બળજોરી વગેરે કરવાને લગતી, પાછળ કાપડની બાબતમાં જણાવેલી કડક મર્યાદાઓ લાગે છે જ. હું તો આ સંધિકાળમાં પણ સરકારને નોતરું છું કે ચોકીનું કામ માત્ર ચલાવવા દેવાની નીતિ ન રાખતાં ધારાસભાના નિર્ણયની આગાહી સમજીને અત્યારથી જ દારૂબંધીના કાર્યમાં પ્રજા જોડે ભળી જાય અને એકરંગ થાય. પણ સરકાર તેમ કરો અગર ન કરો, આપણે તો જ્યાં સુધી દેશમાં એક ગજ પણ પરદેશી કાપડ પ્રવેશ પામે છે અગર એક પણ દારૂનું પીઠું આડે રસ્તે ચડેલા આપણા દેશબંધુઓની ખાનાખરાબી કરી રહ્યું છે ત્યાં સુધી કોઈ રીતે ન જ જંપીએ.

— સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

‘वावाजोडां वेरनी वृत्तिओनां, शमाववानी पडी टेव जेने...’

गांधीजीनी शहीदी

(३)

(१)

सहृद्-सहप्रवासीओ, बुजाई ज्योतः यात्रा पथे
पड्यां तिमिर गाढ, ना कणी शकाती ओके दिशा.
न जाणुं शुं कहुं, कहुं क्यम-सिधाविया बापु हा!
गया प्रीतम संघवी, पितर भारती संघना,
गया थई गया विदीन तलडीन शून्योदवि!
— न जाणुं मुज वेश ना वितथ, तो समारुं क्यम!

भरे ज दग आपणी नडि जुवे रडी’ती यथा
निडाणी वरसोथी ते मृदु शिवंकरा आकृति,
पदांभुज ज जेहने उरव्यथा बधी ढालवी,
हथेणीपरसे अमीमय, लवी सलाडे ठरी,
निरांतदिव आपणो वणी लवे हता जुतताजुंता,
अहो, शिर पडी मडाविपद आज बापु जतां,
नहीं इकत अशिरे, अगण्डा हिंदीना शिरे परे!
नरे कशुं वदाय जेथी हणवी बने ओ रेती!

(२)

बुजाई गई ज्योत अम वीरयो हुं, ते तो वृथा.
अमर्त्य अपरावलंबी अलघुप्रसर ज्योत ओ
घणां वरसथी गिगी अवनिओ हती आपणी,
घणां वरस ओ हज्ज जगभरे रडेसे जगी,
असंभ्य दलने रुडा वितरती दिवासा सदा,
असंभ्य दलितो, अनेक गण द्वास्य पंजर पूर्या,
समुन्नयने पंथ सौम्य उद्बोधती सर्वने.
अष्टूत पटकोटि त्यां कर सडाईने उद्दर्या,
गुलामियत ह्यां करी लसम सात्त्विके पावडे!
गुलामी अहीनी थई लसम तेह यजे लणी
कणी जड, टणी न तेह लडका ठिठ्या तेहना.
अने अगण्डा बडेनबंधु ओ अनलकोप लभ्ये जती
निडाणी कृदिया ज ओ लडलडाट मांहे स्वयं!
कयो तरुण जेबने जईइ आह्वानी ये!

•

‘आटलां इलो नीये
ने आटलो लांबो समय गांधी कदी सूतो न’तो.’!

• हसमुभ पाठक

‘अमे न रडीओ, पिता, मरणा आपनुं पावन,
कलंकमय दैन्यनुं निज रडी रखा जवन.’

• उमाशंकर जेशी

शमावी दीध दाल तो य पण घोर कूर ओ आसुरी
विनाशक शिपातणा भुद बनी गया लोग ओ!
अहो शरम! हिंदना मुकुटमौलिनं ये नहीं
थयुं जतन! रे थयुं जतन ना असंभ्यातनुं
पड्या बलि जुवान वृद्ध शिशु आतशे घोर ओ!
रडी छ हज्ज ओ, वणी जजूमती बीज्ज ये विपद.

करीशुं सहुनेय हिंमतभरे सुदंढ सामनो,
यणीशुं नव बापुना सदय सौम्य नय बोधथी.
नथी ज बलडीननो अथय बायलानो नथी
पवित्र पथ बापुनो, नथी य क्षुद्र हैयातणो.
न शुद्र सड क्षुद्रता उचित चित्त समुदारने,
न साधन मलिनवेश भपतुं कदी बापुने.
नथी यणतुं आपणो य प्रिय बापुनी सीबथी,
लियो शपथ पंथभूत विभूति समक्ष आ बापुनी.

• अ.क. ढाकोर

हरिनो हंसलो

कोषे रे दूब्यो ने कोषे वीधीयो?
कलंकीओ कोषे कीधा घा
कोषा रे अपराधी मानवजातनो
जेने सूजी अवणी मत आ?
रुधिर रे रंगायो हरिनो हंसलो!
पांभो रे ढाणीने हंसो पोढियो,
धोणो धोणो धरणीने अंक;
करुणा-आंज रे अनी आंभडी,
रामनी रटणा छे अने कंठ,
रुधिर रे रंगायो हरिनो हंसलो!
हिमाणे सरवर शीणां ले’रतां
त्यांनो रे रडेवासी आ तो हंस;
आवी रे येरो जगने भाबके,
जाणवी ना जाणयो आपणो रंक!
रुधिर रे रंगायो हरिनो हंसलो!
सांकडां भोदो रे अंतरभाबाडां,
रयो रे सरोवर रुडां साक;
अमरोनो अतिथि आवे हंसलो;
आपणी वयाणे पूरे वास.
रुधिर रे रंगायो हरिनो हंसलो!

• बालमुकुन्द दवे

[कवि बलवंतराय ढाकोर (२३-१०-१८६८) पू. गांधीज (२-१०-१८६८)ने मोहनभाई कडेता अने पोते अमनाथी वीस ‘वास’ (दिवस) नाना छे, अमे याद करता. पू. बापुनी शहीदी निमित्ते कविश्रीनी अंजलिदुपे बीलीपत्र अही अपण कर्तु छे. ओनुं वस्तु गांधीजना अवसानप्रसंगे पं. नेहरुओ आकाशवाणी परथी करेला संभाषण परथी छे.]

॥ आपणो वारसो अने वैभव ॥
(गद्य विभाग)

समस्त मानवजातिनुं अंतिम ध्येय, सर्व धर्मोनो हेतु अने अंत केवण अेक ज छे; अने ते ईश्वर साथे पुनर्मिलन अथवा बीज अर्थमां दरेक मनुष्यना साथे स्वरूपनी साथे पुनर्मिलन. परंतु हेतु अेक होवा छतांय मनुष्योना जुदा जुदा स्वभाव प्रमाणे अे प्राप्त करवानी रीत भिन्न भिन्न होय छे.

ध्येय अने तेने प्राप्त करवानी रीतो, बंने योग कडेवाय छे. 'योग' शब्द अंत्रेण शब्द 'yoke' अेटले 'धूसरीअे जोडवुं'नी समान ज संस्कृत धातु युज् 'जोडवुं' — अेटले आपणी जातने आपणा साथे स्वरूप ईश्वरनी साथे जोडवी, — अेओमांथी आवेलो छे. आ जोडवानी रीतो, अेटले के योगो विविध छे; परंतु तेमां कर्मयोग, भक्तियोग, राजयोग अने ज्ञानयोग मुख्य छे.

दरेक व्यक्तिअे पोतानी प्रकृति प्रमाणे पोतानो विकास साधवो जोईअे. जेम दरेक विज्ञाननी पोतानी आगवी रीत होय छे, तेम दरेक धर्मनी पण आगवी रीत होय छे. धर्मनुं ध्येय प्राप्त करवानी रीतोने 'योग' कडेवामां आवे छे. कर्मयोग अेटले कर्मो अने इरजो द्वारा पोतानी दिव्यतानो साक्षात्कार करवो. भक्तियोग अेटले सगुण ईश्वर प्रत्येनां प्रेम अने भक्ति द्वारा दिव्यतानो साक्षात्कार. राजयोग अेटले मनना संयम द्वारा दिव्यतानो साक्षात्कार तथा ज्ञानयोग अेटले ज्ञान द्वारा माणसनी पोतानी दिव्यतानो साक्षात्कार...

जेम जेम मारी उंमर वधती जाय छे, तेम तेम दिवसे दिवसे वधुने वधु पातरी थती जाय छे के दरेक मानवी दिव्य होय छे. कोईपण पुरुष, स्त्री पछी ते गमे तेवां दुष्ट होय तेमनामांथी पेली दिव्यतानो नाश थतो नथी. मात्र ते पुरुष के स्त्री पेली दिव्यताने कई रीते प्राप्त करवी ते जाणतां नथी; अने सत्यनी राह जोया करे छे अने दुष्ट लोको ते स्त्री के पुरुषने अधा प्रकारनी धूर्तताथी छेतरवानो प्रयत्न करे छे.

जो कोई माणस बीजाने पैसाने माटे छेतरे तो तमे कडो छो के अे मूर्ख अने धुतारो छे. तो जे माणस बीजाने आध्यात्मिकताने नामे छेतरवा ईच्छे, तेनी दुष्टता तो केटली वधारे मोटी छे? अे तो लड उपरांत दुष्ट छे! सत्यनी कसोटी मात्र अेक ज छे के अे तमने शक्तिशाणी अने वडेमथी पर बनावे ज.

तत्त्वज्ञानीनुं कर्तव्य अे छे के तमने वडेमथी पर बनावे. आ दैल, आ मन, आ जगत पण वडेम ज छे; तमे केवा अनंत आत्माओ छो! अने छतां जभूकजभूक करता ब्रहोथी येतरावुं? अे शर्मजनक दशा छे. तमे स्वयं दिव्य आत्माओ छो; जभूकता ब्रहोनुं अस्तित्व तो तमारे लीधे छे.

अेक वार हिमालयमां प्रवास करतो હતો. અમારી સમક્ષ દૂર દૂર સુધી લાંબો માર્ગ પથરાયેલો હતો. અમને ગરીબ સાધુઓને ઉપાડનાર કોઈ માણસ મળે તેમ ન હતું, તેથી આખે રસ્તે અમારે પગે જ ચાલવાનું હતું. અમારી સાથે અેક વૃદ્ધ માણસ હતો. સેંકડો માઈલો સુધી ઊંચો નીચો ચાલ્યો જતો રસ્તો જ્યારે પેલા ઘરડા સાધુએ જોયો ત્યારે તે બોલી ઊઠ્યો! 'અરે ભાઈ! આ રસ્તો કેમ ઓળંગાય? હું વધારે ચાલી શકું તેમ નથી. મારી તો છાતી ભીંસાઈ જાય છે.' મેં તેમને કહ્યું: 'તમારા પગ નીચેનો માર્ગ તમે પસાર કરી ગયેલા છો અે માર્ગ છે અને તમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રહેલો માર્ગ પણ અે જ માર્ગ છે. થોડીવારમાં અે પણ તમારા પગ નીચેથી પસાર થઈ જશે!' ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુઓ તમારા પગ નીચે છે કારણ કે તમે દિવ્ય બ્રહો છો. આ સર્વ વસ્તુઓ તમારા પગ નીચે છે. તમે ઈચ્છો તો મૂઠીઓ ભરી ભરીને તમે બ્રહોને ગળી જઈ શકો. તમારી સાચી પ્રકૃતિ તો આવી છે! સબળ બનો. સર્વ વહેમોથી પર જાઓ અને મુક્ત બનો!

● સ્વામી વિવેકાનંદ

'છેલ્લા શ્વાસ લેવાતા હોય તો પણ ડરશો નહિ. સિંહ સમાન બહાદુરીથી અને સાથે સાથે ફૂલ જેવી કોમળતાપૂર્વક કામ કરો.'

● સ્વામી વિવેકાનંદ

જાગ્યા અમે

જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ

ઘાવ લીલો કોતરી અવસાદમાં જાગ્યા અમે,
વેદનાઓ જોતરી તલસાટમાં જાગ્યા અમે,
આ હથેળીની વચાળે હાશની રેખા હશે!
મોહભીના વાયદા, મધરાતમાં જાગ્યા અમે.
શ્વાસની માળા ફરે છે આશના પરિવેશમાં,
ક્યાંક વલખે આરદા, પળવારમાં જાગ્યા અમે.
મીણ જેવી જિંદગી લ્યો! ઓગળે છે રાહમાં,
રાત થોડી, વેશના અપવાદમાં જાગ્યા અમે.
મંઝિલોનાં દ્વાર સામે ઊઘડે તે વાટમાં,
સાવસૂના રાનમાં, અંધારમાં જાગ્યા અમે.
(૨, દીપકુંજ, ગણેશગલી, મણીનગર, અમદાવાદ-૮.
ફોન: ૦૭૯-૨૫૪૬૫૯૪૬)

મારામાં

ગૌરીશ પોરીઆ

વિસ્તરે છે એક અડાબીડ મારામાં
સાંજના જામતી જરા ભીડ મારામાં.
ખોદી જુઓ મને સાવ નિર્દય બનીને
નીકળે એકાદ પિરામીડ મારામાં.
વેદનાનું કારણ પછી સમજાયું મને
પ્રસવે છે આજ ઘણાં ગીત મારામાં.
બધાં આવી ગયાં ઉજાણી માણવાને
કેવા ફફડે છે નર્યા ગીધ મારામાં.
ઝાડ જૂઠાણાનું એમ મોટું થઈ ગયું
જરા જેટલું ઘાસ થયું ગીચ મારામાં.
એક દિવસ જો જો લીલું સૂકું શું છે
બધું જ ખોલીને બતાવીશ મારામાં.

(‘નીલકંઠ’, અભિક વિહાર, રોચલ સોસાયટી,
ભારતીય વિદ્યાલય પાસે, છાંયા રોડ, પોરબંદર – ૩૬૦ ૫૭૫.
મો.: ૯૮૯૮૪૪૪૦૬૯)

ગીત

સંદીપ ભાટિયા

માણસ જેવો માણસ ક્ષણમાં ધુમાડો થઈ જાય એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી,
ઘરઘર રમતાં પળમાં કોઈ પૂર્વજ થઈ પૂજાય એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.
વીતી પળના પડછાયાને પકડી રાખે ફેમ,
કાચ નદીને પેલે કાંઠે કુંકુ, કંકણ, પ્રેમ
તારીખિયાને કોઈ પાને સૂરજ અટકી જાય એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.
હથેળીઓની વચ્ચે એના ગુંજ્યા કરશે પડઘા,
હૂંફાળા એ સ્પર્શ ત્વચાથી શ્વાસ જાય કે અળગા.
ઘડી પહેલાં જે ઘર કહેવાતું દીવાલો કહેવાય એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.
સૂરજનો અજવાસ ગોખમાં દીવો થઈને થરકે,
સ્તબ્ધ ઊભેલી રેતશીશીમાં રેત હવે નહીં સરકે.
પાંપણ ઉપર દર્પણ જેમ જ ઘટનાઓ તરડાય એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

(મુંબઈ. મો: ૦૯૮૬૯૪૬૯૯૨૪૮.)

E-mail: prncamerabrush@rediffmail.com)

ગઝલ

એસ.એસ. રાહી

હા, અલિફ લૈલાની રાણી આવશે,
સાથમાં બસ્સો કહાણી આવશે.
તૂર પર્વત પર બધા જલ્દી ચઢો,
આભમાંથી ગેબી વાણી આવશે.
આમ ના મૂંઝાવ રેગિસ્તાનમાં,
વીરડો ગાળો તો પાણી આવશે.
સૌ અતીતના રાગમાં મશગૂલ છે,
તો અનાગત કોણ તાણી આવશે?
કોઈ મંથનની જરૂરત નહિ રહે,
લાશને મોજાં જ તાણી આવશે.

(Eazee Society, Plot No. 13, Behind Rupee Bank,
Opp. Parmar Pavan, Kondhwa, Khund, Pune – 411 048,
Maharashtra. M.: 0937137962)

// લઘુનવલ //

ફૂલ વિનાની વેલ

કિરીટ ગોસ્વામી

(આપણા યુવાન, સંવેદનશીલ સર્જક અને શિક્ષક શ્રી કિરીટ ગોસ્વામીની આ લુઘુનવલ શિક્ષણના પરિવેશમાંથી પાત્રો લઈને માનવહૃદયના વિવિધ ભાવોનું નિરૂપણ કરે છે. 'વિ'માં તેનાં પ્રકરણો ક્રમશઃ પ્રગટ થતાં રહેશે. સુજ્ઞ વાચકોનો પ્રતિભાવ અપેક્ષિત છે.)

(ગતાંકથી ચાલુ)

(૬)

બાઈક લીધા પછી દીપુ સમયર ઘેર આવવા લાગ્યો. માલતીને એ ગમતું. ક્યારેક તો સવારે વહેલો જાગીને દીપુ, માલતીને મંદિરે પણ લઈ જતો. માલતીનો આનંદ ત્યારે બેવડાઈ જતો. તે બકુલને કહેતી — 'બકુલ, તેં જોયું મારા દીકરાનું કામ? તું તો આટલા વરસોમાં મને સ્કૂટર પર બેસાડીને ક્યારેય મંદિરે ના લઈ ગયો! અને આ દીપુને જોયોને તે!'

'મારી પાસે એટલો સમય જ ક્યાં બચે છે?' બકુલ પોતાનો બચાવ કરતાં કહેતો. તેની વાત સાંભળીને માલતી ગુસ્સે થઈ જતી. તે કહેતી — 'તો શું તું મારા દીપુને નવરો સમજે છે?!'

'ના, પણ એ હજી ભણે છે ને! કંઈક કામ પર જવા દે પછી જોજે!'

'જોયું જ છે હવે! તારી જેમ એ આળસુ નથી!'

'એટલે હું આળસુ છું એમ?'

'હાસ્તો!'

'કેમ, આજે આટલાં વરસો પછી અચાનક તને એવું કેમ લાગ્યું?' બકુલ ઇંછેડાઈ જતો. માલતી અનેક દલીલ વડે તેને ઠપકો આપતી. બન્ને વચ્ચેનો આ મીઠો ઝઘડો આખરે દીપુ જ શાંત પાડતો. તે કહેતો — 'અરે કાકા-કાકી! તમે બન્ને આમ એકબીજા પર આળ ન મૂકો! અને મારા કારણે જો તમારે ઝઘડવું હોય તો હવેથી હું અહીં રહેવાનો નથી!'

'ના, ના, એવું ન બોલ, દીપુ!' બકુલ અને માલતી બન્ને દીપુની વાત સાંભળીને ઝઘડો બંધ કરી દેતાં.

'અમે કાંઈ સાચેસાચ ઝઘડતા નથી! આ તો સમય પસાર કરવા માટે અમસ્તું જ ઝઘડીએ છીએ!' માલતી કહેતી.

બકુલ પણ હસીને કહેતો — 'હા, આ તો મીઠો ઝઘડો છે! કહેવાય છે કે આવા ઝઘડાથી પ્રેમ વધે છે!'

'સમય પસાર કરવા માટે બીજું ઘણું બધું છે, કાકી! ને ઝઘડાથી પ્રેમ થોડો વધે!' દીપુ કહેતો.

બકુલ મજાકમાં કહેતો — 'તારી કાકીની સાથે ઝઘડવામાં મજા આવે છે, દીપુ!'

'અચ્છા! તો-તો કાકીની સાથે મારે પણ ક્યારેક ઝઘડવું પડશે!' દીપુ પણ હળવાશથી કહેતો.

તેની આ વાત સાંભળીને માલતી તરત જ ગંભીર થઈ જતી. તે કહેતી — 'ના, દીકરા! ઝઘડો કરવામાં કોઈ મજા નથી. હું તો સપનામાં પણ નથી ઈચ્છતી કે આ ઘરમાં કોઈ દિવસ ઝઘડો થાય!'

'હા, કાકી! હું પણ એમ જ ઈચ્છું છું કે આપણે સહુ હળીમળીને પ્રેમથી સાથે જ રહીએ!' દીપુ કહેતો.

'હા, અમારી તો કાયમ એવી જ ઈચ્છા છે કે આપણો પરિવાર ક્યારેય તૂટે નહીં!' માલતી બોલતી.

'પણ મારાં મમ્મીને આ વાત ક્યાં મંજૂર છે?' દીપુનો અવાજ દર્દીલો બની જતો.

'હશે, જવા દે, બેટા! તારાં મમ્મી-પપ્પા ત્યાં સુખી છે તો ભલેને ત્યાં રહેતાં!' માલતી કહેતી.

'સુખ? પોતાના પરિવારથી અલગ થઈને કોઈ સુખી થઈ શકે ખરું? એ તો મારા મમ્મીની ભ્રમણા છે! બાકી, એ લોકો ત્યાં સુખી નથી!' દીપુ વેદનાસભર અવાજે કહેતો.

બકુલ તેને આશ્વાસન આપતો — 'જો બેટા, તારા મમ્મીનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ તારાં કાકીની સાથે રહેવા રાજી નથી. જો આપણે પરાણે સાથે રહીએ તો રોજ-રોજ ઝઘડા થવાના! એનાં કરતાં તો આપણે અલગ રહીને જ ખુશ છીએ!'

'તમારી વાત સાચી છે, કાકા! મારાં મમ્મીનાં સ્વભાવનું મને પણ દુઃખ છે પરંતુ અફસોસ એ વાતનો છે કે પપ્પા કે હું એમને સમજાવી નથી શકતા!' દીપુ કહેતો.

'એ બાબતે વધારે વિચારીને દુઃખી ન થા, દીપુ! મેં કે તારા કાકાએ વનલતાભાભીના વર્તનનું કે એમની વાતોનું ક્યારેય માહું લગાડ્યું જ નથી!' માલતી કહેતી.

દીપુ ભાવવિભોર થઈને બોલી ઉઠતો — 'એ તો તમારી ઉદારતા છે, કાકી! તમારી આ ઉદારતાની પાસે જ મારું મન ઝૂકી જાય છે અને મને થાય છે કે, કાશ! હું તમારે ત્યાં જ જન્મ્યો હોત તો?!'

‘કોણે કહ્યું કે તું અમારો દીકરો નથી? તું અમારો જ દીકરો છે, બેટા! અમારો જ!’

માલતીની આંખો અને હૃદયમાંથી વાત્સલ્યની ગંગા વહી નીકળતી અને એ ગંગાના પાવન-સ્પર્શથી દીપુ કૃતાર્થ થઈ જતો...

એક સાંજે દીપુ ટ્યૂશન ગયો હતો. માલતી અને બકુલ હિંચકે બેઠાં-બેઠાં વાતો કરી રહ્યાં હતાં. બકુલે માલતીને કહ્યું — ‘માલતી, આ દીપુ આપણી સાથે કેવો હળીમળી ગયો છે, નહીં?’

‘હા, હવે મને તો એના વિના જરીવાર પણ ગમતું નથી!’ માલતી બોલી.

‘ખરેખર તો તારી મમતા, તારી લાગણી છે જ એવી! દીપુ તો શું, બીજો કોઈ છોકરો હોત તો પણ આટલા સમયમાં એ આપણો પોતીકો બની ગયો હોત!’ બકુલે કહ્યું.

‘પણ મને હજી એક વાતનો ડર છે, બકુલ!’ માલતી ચિંતાભર્યા અવાજે બોલી.’

‘ડર? શાનો ડર વળી?’ બકુલે નવાઈ પામતાં પૂછ્યું.

માલતીએ પોતાની આશંકા અને ચિંતા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું — ‘બકુલ, અત્યારે તો દીપુ આપણી સાથે રહે છે અને આપણને ખૂબ જ ચાહે છે, પરંતુ...’

‘પરંતુ શું, માલતી?’

‘પરંતુ ભવિષ્યનું શું? ભવિષ્યમાં શું એ આપણને મા-બાપ તરીકે સ્વીકારશે ખરો? આપણી સાથે રહેશે ખરો?’

‘માલતી! માલતી! તું ભવિષ્યની ચિંતા કરીને અત્યારે શા માટે દુઃખી થાય છે?’

‘કારણ કે, દીપુ વિના જીવવું હવે મારા માટે મુશ્કેલ છે! હું બધું સહન કરી શકું પણ કોઈ મારા દીપુને મારી પાસેથી છીનવી જાય એ મારાથી હરગીઝ સહન નહીં થાય!’

‘એવું કશું નહીં તાય, માલતી! ને અત્યારે તો દીપુ આપણી સાથે જ છે ને! અત્યારેને અત્યારે તે ક્યાં અહીંથી ચાલ્યો જવાનો છે? હજી તો તે ખૂબ ભણશે પછી કોઈ સારી નોકરી કરશે અને પછી —’

‘પછી? પછી તો તે આપણને છોડીને ભાઈ-ભાભીની સાથે રહેવા જતો રહેશેને?!’

‘તો એમાં ખોટું શું છે? એ એનાં મા-બાપની પાસે તો જાયને?!’

‘ના, બકુલ, ના! મને એ વાત બિલકુલ મંજૂર નથી! દીપુને હું મારાથી ક્યારેય અલગ થવા નહીં દઉં!’

‘પણ માલતી, તું એ વાત કેમ ભૂલી જાય છે કે આખરે દીપુ, આપણો પોતાનો દીકરો નથી જ!’

‘ના, બકુલ, ના! દીપુ મારો જ દીકરો છે! તું પૂછી લેજે એને! દીપુ મારો જ છે, ફક્ત મારો જ!’ માલતી એટલું બોલતાં તો રડી પડી. તેની આંખોનાં આંસુ, ઈચ્છવા છતાં બકુલ, ના લૂછી શક્યો. તે પણ માલતીની આ મમતા જોઈને અસમંજસમાં પડી ગયો. થોડીવાર માટે બન્નેની વચ્ચે ખામોશી છવાઈ ગઈ.

એવામાં અચાનક ફળિયાનો દરવાજો ખૂલ્યો અને ઝડપભરે કોઈ અંદર આવ્યું. આંસુ લૂછીને માલતી જોવા માટે એ તરફ દોડી ગઈ. સામે દીપુનો મિત્ર વિમલ ઊભો હતો. તે એકદમ ગભરાયેલો લાગતો હતો. તેના કપાળે ચિંતાની રેખાઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી હતી. હાંફતાં-હાંફતાં તે ઉતાવળે અવાજે બોલ્યો — ‘કાકી! કાકી! જલદી ચાલો! દીપુને —’

‘શું થયું મારા દીપુને?!’ માલતીના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો.

‘કાકી, દીપુને ખૂબ જ વાગી ગયું છે!’ વિમલે કહ્યું.

‘પણ કઈ રીતે?!’ માલતીએ પૂછ્યું.

‘કાકી, હું અને દીપુ, બાઈક પર જતા હતા ત્યાં સામેથી ટ્રક આવ્યો અને —’ વિમલ વધારે કાંઈ બોલી ના શક્યો. બકુલ અને માલતી તેની વાત સમજી ગયાં. દીપુને એક્સિડેન્ટમાં વાગી ગયું છે એ વાત જાણતાં જ માલતીના હોશકોશ ઉડી ગયા! તે સાવ ભાંગી જ પડી! બકુલની છાતી પર માથું મૂકીને તે ધોધમાર આંસુએ રડવા લાગી.

‘બકુલ, મારા દીપુને શું થયું હશે? મારા દીકરાને શું થયું હશે?!’ માલતી માત્ર એટલું જ બોલી શકી. તેનો સાદ ફાટી ગયો. તેની આંખોનાં ડોળા ફરવા લાગ્યા. તેનું શરીર એકાએક જડ જેવું બની ગયું. તે બેભાન થઈને હિંચકા પર ઢળી પડી... (કમશ:)

(એફ-૨૦/૬૬૬, પ્રથમ માળ, રણજિતનગર, જામનગર — ૩૬૧ ૦૦૫. મો.: ૯૮૭૯૪૦૧૮૫૨)

‘મલ... આ શું સવારના પહોરમાં લેપટોપ ઓન કરી બેસી ગયા છો...?’

આ મલ્હારનું તે મલ કરી નાખે છે એ મને જરાય માફક નથી આવતું... હું જાણે કે અખાડામાં કુસ્તી કરતો મલ્લ હોઉં એવું લાગે છે. અરે ભૈ... બિઝનેસમેન છું... પ્લસ એક સીધોસાદો લેખક છું.

છૂટકારો...

અલ્પેશ પી. પાઠક

રવિવારની સવાર હતી. બ્રશ કરીને બાથરૂમની બહાર આવીને ચાને સિપ લેતા લેપટોપ ઓન કર્યું. આજે કંઈક લખવું તું... ‘રચના’નો એડિટર કેટલા દિવસથી પાછળ પડ્યો છે — એક ટૂંકી વાર્તા મોકલાવો... હવે હું લેખક છું... મશીન તો નથી કે તમે કહો ને હું વાર્તા લખી નાખું... એવું તો ન હોય ને...? આ લોકોને કેમ સમજાવવું કે કાયમ વાર્તા અને વાર્તાના પાત્રો લેખકના હાથમાં જ હોય એવું નથી હોતું. ખેર... આજે ઘણા વખતે એક પ્લોટ હાથમાં આવ્યો છે... ટ્રાય કરું કદાચ... રાત સુધીમાં એક મસ્ત વાર્તા લખાઈ પણ જાય. આ વખતે છૂટાછેડા બચાવવા છે... છૂટાછેડા કરાવ્યા તો ઘણા... મારા પાત્રો વિશે વાત કરું છું યાર... આમ જુઓ તો હું પોતે મારા છૂટાછેડા ક્યાં કરાવી શકું છું...? ના મિલા.. રોદણા નથી રોવા... વાર્તા ચાલુ કર...’

વાર્તાના નાયકનું નામ...? રાકેશ... મહેશ... રાજેશ... ના... દીપક... મહેન્દ્ર... સીટ યાર... આવા ઓલ્ડ-ફેશન્ડ નામ કેમ સૂઝે છે આજે... કાંઈક વિશેષ નામ શોધ મિલા... યસ્સ... વિશેષ... નામ નવિન પણ લાગશે અને વિશેષ પણ લાગશે... અને નાયિકા હશે મીરા... ના યાર... મીરા હોય તો વાત છૂટાછેડા સુદી પહોંચે જ નહીં ને...? યસ્સ... ઈટ્ઝ સિમરન... વિશેષ-સિમરન... સરસ જોડી છે... પણ પહેલાં આ જોડી ભંગાણના આરે આવવી જોઈએ... તો જ છૂટાછેડા બચાવી શકાય ને... હું મનોમન હસ્યો.

લેપટોપમાં હજી એક અક્ષર પાડું એ પહેલા રસોડામાંથી નીલાનો અવાજ આવ્યો -

‘રજા છે આજે ડિયર...’

મેં જરાય ગુસ્સો દેખાઈ ન જાય એનું ધ્યાન રાખ્યું પણ એણે તો બેડરૂમમાં આવી લેપટોપમાં શટડાઉન કલીક કરી નાખ્યું.

‘રજા તારે છે મારે નહીં... આજે બપોરે આપણી ઘરે કિટ્ટી પાર્ટી રાખી છે.’

ઓહ... તો વાત આમ છે. આજે બધી જુગારણો ભેગી થવાની છે. જુગારીનું બહુવચન જુગારીઓ... તેને નારી જાતિમાં કહેવું હોય તો...? ન યાદ આવ્યું... જુગારણો જ રહેવા દે મિલા... તારી વાર્તામાં ક્યાંક યૂઝ કરજે... ગુજરાતી સાહિત્યને એક નવો શબ્દ આપ્યો કહેવાશે. નહાવાનું શરૂ કર્યું. સાથે વિચારો તો ચાલુ જ હતા.

વિશેષ-સિમરન.. વાત છૂટાછેડા સુધી કેવી રીતે પહોંચી એ દર્શાવવા બેસું તો ટૂંકી વાર્તા લાંબી બની જશે... પણ કારણ તો આપવા જ પડે... વાચકોને જરા તાર્કિક લાગવું જોઈએ... કારણ એક નહીં અનેક છે. એક... લગ્નજીવનના ચાર વરસ પછી પણ બાળક નથી... બે... મહત્વાકાંક્ષાનો ટકરાવ... ત્રણ... વિશેષનું એના મા-બાપ-બહેન સાથે વધું પડતું અટેચમેન્ટ... સિમરનને લાગતો વિશેષનો મિડલ-ક્લાસિયો સ્વભાવ... ઈનફ... મિલા... ઈનફ... છૂટાછેડા સુધી વાત પહોંચાડવા પૂરતું છે.

‘મલ... કેટલી વાર છે તારે...?’ બહારથી નીલાનો અવાજ...

આ નામ સહન નહીં થાય... આજે પાછી રોકવી પડશે... કંકાસ થશે... ભલે થાય... ક્યાં નવાઈ છે કંકાસની...?

‘બહાર આવ... જો મામા આવ્યા છે...’

ઉફફ... આ માણસ મારાથી જરાય સહન થાતો નથી... સંબંધમાં નીલાનો દૂરનો મામો છે અને ઉંમરમાં મારાથી પાંચેક વરસ મોટો હશે એટલે ના-છૂટકે એની રિસ્પેક્ટ રાખવી પડે છે બાકી એ મને આ જગતનો સૌથી સેન્સ-લેસ પર્સન લાગે છે. હજી પંદર દિવસ પહેલાં જ મારા બેડરૂમમાં આવી મારી પરફ્યુમની બોટલ એના શરીર ઉપર એવી અને એટલી છાંટી કે જાણે જિંદગીમાં પહેલી વાર પરફ્યુમ જોયું હોય... અને હસ્યો અરે ભાઈ... શિયાળામાં મારું પરફ્યુમ હું પણ નથી વાપરતો. આ માણસને શું કહેવું...? હું નિરાંતે નાહીને બહાર આવ્યો. એ માણસે કોફી પેન્ટ અને કાળો શર્ટ પહેર્યો હતો. હું કે અમથો તેને દુનિયાનો સૌથી સેન્સ-લેસ પર્સન નહોતો કહેતો.

‘હાય... મલ...’ તેણે મારી સામે હાથ લંબાવ્યો.

‘મામા... પ્લીઝ... તમે નીલાની સ્ટાઈલમાં મને મલ ન કહો... મને નિલા કહે એ પણ નથી ગમતું. કોલ મી મલ્હાર.’ મેં અવાજ બને એટલો સંયત રાખવાની કોશિશ કરી પણ થોડી રૂક્ષતા તોય છલકાઈ જ ગઈ.

‘અરે લેખકજી ગુસ્સો ન કરો.. પેલા પિયર કે ફિયર નામના માણસે નથી કહ્યું કે નામમાં શું રાખ્યું છે...? તે વધુ હસ્યો — ઈડિયટ... શેક્સપિયરે આ અર્થમાં નહોતું કહ્યું...’ જો નિલા ન આવી હોત તો મારાથી બોલી જવાત.

‘મલ... મામાને આપણી સેન્ટ્રો જોઈએ છે. એક વીક માટે...’

‘નો.. બે દિવસ પછી મારો મિત્ર એની પત્ની સાથે આવવાનો છે. આપણે બહાર જવાનું છે.’ મેં નીલાને ચોખ્ખું કહી દીધું એનું મોઢું પડી ગયું. મને ખબર હતી કે આ મામો જા્ય પછી મોટો કંકાસ થવાનો છે.

‘ઓ કે નીલા... હું જાઉં છું. આજે જમાઈરાજનો મગજ ઠેકાણે લાગતો નથી. હું કાલે આવીશ.’

હે ભગવાન... આ માણસ કાલે પાછો આવશે...? નિલા તેને દરવાજા સુધી મૂકી આવી.

‘મલ... સોરી મલ્હાર... આવું કેમ કરે છે...?’

એ નીલાની સ્ટાઈલ હતી કંકાસ કરવાની... તે ફૂંક મારીને પછી બટકું ભરતી.

‘હું કંઈ કરતો નથી નીલા... બસ.. એ માણસ મને ગમતો નથી... આઈ જસ્ટ કાન્ટ ટોલરેટ ધીસ મેન.’

‘આ કાંઈ તારો જવાબ છે મલ્હાર...? અરે ભઈ... મારા મામા છે... તારા એમની પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહનું કાંઈક તો નક્કર કારણ હોવું જોઈ ને...?’

નીલા ક્યારે અને કઈ વાત પરથી કંકાસ કરશે એ તો નક્કી નહોતું... પણ આજે અત્યારે જ એ મને સંભળાવશે એનો અંદેશો હોવા છતાં હું મારા ગુસ્સા પર કાબૂ ન રાખી શક્યો એ મારો વાંક ગણવો હોય તો ગણી શકાય.

‘કોઈ કારણ નથી... સાલો ફટિયર...મારી સવાર બગાડીને ગયો.’ મેં કહી દીધું.

‘યસ્સ... એ જ તો કારણ છે... એ તને ફટિયર લાગે છે... હવે મારે તને યાદ કરાવવું પડશે કે એક વખત તું પણ ફટિયર હતો... અને મારા પપ્પાએ તારો હાથ પકડ્યો હતો.’

‘ડોન્ટ ટોક નોન-સેન્સ નિલા...’ મારાથી રાડ પડાઈ ગઈ.

‘કેમ... ‘ઈગો’ પર ઘા થયો...?’ નીલાએ સાવ ઠંડકથી પૂછ્યું.

‘ના... પણ તું સાવ અર્થ વગરનું બોલે છે. ‘એણે મારી દુઃખતી રગ દબાવી હતી ને મારે બતાવવું પડે એમ હતું કે મને જરાય દુઃખાવો નથી થયો.’ તારા પપ્પાએ મારો હાથ પકડ્યો એ કબૂલ... પણ મારામાં આવડત હતી.’

‘હા... માત્ર આવડત... જેના મારા પપ્પાની મદદ વિના દાગિયા પણ ન ઉપજત...’

મારો ગુસ્સો સીધો-સાદો હતો પણ નીલા તો ‘બિલો ધ બેલ્ટ’ ઘા કરતી હતી.

‘નીલા... બોલવામાં ધ્યાન રાખ...’ હું તેની પાસે ઘસી ગયો. મારો હાથ ઊંચો થઈ ગયો.

‘નહીંતર...? નહીંતર શું કરીશ મલ...?’ નિલાને ખબર હતી કે હું તેની ઉપર હાથ ઉપાડી શકું એવી

પરિસ્થિતિ મારી છે જ નહીં એટલે તેને બીક તો ન લાગી પણ મને મારા હાથ પર શરમ ઉપજી. ‘ચલ હવે તો હું તને મલ જ કહીશ જોઈએ તું શું ભડાકા કરી શકે છે...? કહે તો ખરા મલ... નહીંતર તું શું કરીશ...? મને છૂટાછેડા આપી દઈશ...? પણ પછી જાઈશ ક્યાં...? પેલી ગંધાતી ચાલીમાં...?’

એની વાત સંપૂર્ણ નહીં તો’ય વધારે અંશે સાચી હતી. હું એને મૂકી દઉં તો આ નિજુર બાપ-દીકરી મને રોડ પર લાવી શકે એમ હતા. બિઝનેસ... ઘર... પ્રોપર્ટીઝ... કાર... બધું જ નિલાના નામે હતું. હું મારી જૂની ચાલીમાં જવાથી ડરતો હતો... સંઘર્ષથી ડરતો હતો એ જ વાતનો મનો-વૈજ્ઞાનિક લાભ ઉઠાવી રહ્યાં હતાં આ બાપ-દીકરી...

‘ના નીલા... હું તને છોડી નહીં શકું... તને છૂટાછેડા તો નહીં જ આપી શકું... તને પણ ખબર છે... મને પણ ખબર છે...’ હું ઢીલો-ઢફ થઈ ગયો. ‘પણ એક વાત પૂછું નિલા...? તું વારે-વારે આ રીતે અપમાન કેમ કરે છે...?’

‘જે રીતે તું કહે છે કે તું ગુસ્સો કરતો નથી... થઈ જાય છે... એ જ રીતે મારો જવાબ પણ એ છે કે હું તારું અપમાન કરતી નથી... પણ થઈ જાય છે... અને બીજું એમ પણ ખરું કે મને તારું અપમાન કરવાની મજા આવે છે.’ તેણે હસીને મારા ગાલ પર ટપલી મારી અને રસોડામાં ચાલી ગઈ.

આ તો સાલો ત્રાસ છે. મને ખબર હોય કે મારી વાર્ષિકને મારું અપમાન કરવાની મજા આવે છે છતાં એનું અપમાન સહન કરવાનું જ... ને વાત વાતમાં છૂટાછેડાની ધમકી... કહે છે કે એના બાપના રૂપિયા વગર મારી આવડત નકામી હતી પણ મુદ્દાની વાત એ સિક્કતથી ભૂલી જાય છે કે મેં મારી આવડતથી તેના બાપની કંપનીનું ટર્નઓવર માત્ર છ જ વરસમાં ડબલ કરી આપ્યું છે. પણ ના... એને તો મારું અપમાન કરવાની મજા આવે છે. જે હોય તે... ફાઈનાન્સિયલ સિક્કટોરિટી માટે આ બધું સહન કરું છું.

આ રામાયણમાં બપોરના સાડા બાર વાગી ગયા હતા. સવારે નાસ્તો પણ નથી કર્યો. ચાલો... જલ્દી જમીને એડવેન્ચર્સ ઓફ વિશેષ-સિમરન વિશે વિચારું. હું રસોડામાં પહોંચ્યો. નિલા ત્યાં નહોતી...

કોપભવન એટલે કે બેડરૂમમાં હશે. અમારી વચ્ચે રિસામણા-મનામણા અને એવું બધું ક્યારેય આવતું જ નહીં... અમે લડતા... બસ લડતા. ખેર... હું જમીને બેડરૂમમાં આવ્યો. નિલા મોઢું ચડાવીને સૂતી હતી. મેં લેપટોપ ઓન કર્યું. બહારથી એક જુગારણનો અવાજ આવ્યો. નિલા ચહેરા પર પ્લાસ્ટિકીયું સ્મિત ચડાવી બહાર ગઈ. આ જુગારણો દર રવિવારે ભેગી થઈ પંદર-ત્રીસ હજારની ઉથલપાથલ કરતી. પૈસા તો ખેર એના બાપના હતા પણ મને આ જુગારની આદત જરાય ન ગમતી. મારે કશું કહેવાનું હતું નહીં... મારે પણ એક દુઃખતી રગ હતી. વાત આડે પાટે ચડી રહી છે મિલા... વિશેષ... સિમરન... યસ્સ...

એક સાંજે થાકી-પાકીને ઘરે આવેલો વિશેષ જુએ છે કે સિમરન આજે મૂડમાં નથી. પોતાનો થાક ભૂલી વિશેષ સિમરનને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ સિમરન ગુસ્સે થઈ જાય છે અને વિશેષને પોઈન્ટ બ્લેન્ક કહી દે છે કે — હવે આપણું સાથે રહેવું શક્ય નથી. તે આજે રાતે જ તેની ફ્રેન્ડ દીપિકાનાં ઘરે રહેવા જાય છે. દિપિકા એડવોકેટ છે, તે જ છૂટાછેડાની નોટિસ તૈયાર કરશે અને વિધિન એક વીક... તે વિશેષ પાસે પહોંચી જશે.

અ ગુડ સ્ટાર્ટ મિલા... ચાલુ રાખ... બરાબર છે. દિપિકા નામના એક નવા પાત્રનું સર્જન થઈ ગયું. એને વેમ્પ બનાવજે... મિલા... વાતામાં એક ખરાબ પાત્ર પણ હોવું જોઈએ.

વિશેષ ઝડપથી વિચારવા લાગે છે કે આજે એવું શું બન્યું હતું કે અચાનક સિમરન છૂટાછેડાની વાતો કરવા લાગી છે...? તે કાઈ પૂછે એ પહેલાં તો સિમરન તેને નારી-સ્વતંત્રતા વિશે એક નાનું એવં લેક્ચર સંભળાવી દે છે. ત્યારે વિશેષને યાદ આવે છે કે આજે સવારે તેણે સિમરનને કવિ સંમેલનમાં દિલ્હી જવાની ના પાડી હતી. હા... સિમરન હિન્દી ભાષામાં લખતી એક ઊગતી કવિયિત્રી છે અને તેને દિલ્હીમાં કવિ સંમેલનમાં ભાગ લેવા સાહિત્ય અકાદમી તરફથી આમંત્રણ મળ્યું છે. વિશેષ સિમરનની શોહરતથી બિલકુલ જલતો નથી પણ માત્ર બે કે ત્રણ કવિતા સંભળાવવા માટે દિલ્હી સુધી લાંબા થવું એ પાંચ કે સાત હજારનો ધુમાડો કરવો એ વાત તેના મગજમાં બેસતી નહીં.

આ પણ સરસ મિલા... વાર્તામાં સાઈડ-ટ્રેક્સ પણ હોવા જોઈએ... એક તો વાર્તા લાંબી થાય અને બીજું લેખકને પોતાની વાત પોતાની ઢબે કહેવાની સ્વતંત્રતા રહે.

વિશેષ પોતાની વાત સિમરનને કહે પણ છે કે — મારી સેલેરી માત્ર ચાલીસ હજાર રૂપિયા છે અને મુંબઈ જેવા સીટીમાં હજી ઘર ખરીદવાનું બાકી છે. એ માટે રૂપિયા બચાવવા પણ જરૂરી છે. સામે સિમરન પણ દલીલ કરે છે કે — આ જ ટાઈટ કંડિશન હોવા છતાં... વિશેષ... તેં બે મહિના પહેલા દસ હજાર રૂપિયાનો મોબાઈલ ખરીદ્યો જ હતો. એ વાત વચ્ચે ન લાવ સિમરન... એ મારા શોખનો વિષય છે.

— કવિતા એ મારા શોખનો વિષય છે વિશેષ...

બોલાચાલીમાંથી વાત વણસે છે. સિમરન એ જ વખતે ઘર છોડી દિપીકાને ત્યાં રહેવા જતી રહે છે.

ઈન્ટરેસ્ટિંગ... 'ઈગો'નો ટકરાવ... મહત્ત્વાકાંક્ષાનો ટકરાવ... છૂટાછેડાની વાતમાં આ બધું ન હોય તો મજા ન આવે. મિલા... ગો અહેડ... યૂ આર ઓન ધ રાઈટ ટ્રેક... છૂટાછેડાનું પ્લેટફોર્મ તૈયાર થઈ ગયું છે. પણ ભૂલતો નહીં કે આ વખતે છૂટાછેડા બચાવવાના છે...

પાછળ કોઈ ઊભું હોય એવું લાગ્યું... જોયું તો એક જુગારણ... આઈ મિન રિમાબહેન...

'ઓહ રીમાબહેન... તમે રમતાં નથી...?'

'રમતી જ હતી.. આ તો દસ મિનિટના ટી-બ્રેકમાં અહીં આવી ચડી. કોણ જાણે કેમ પણ આવી વધુ પડતી સ્ટાઈલીશ અને કૃત્રિમ સ્ત્રીઓ મને જરાય ગમતી નથી. અને ન આવી હોત તો ખબર ન પડત મલ્હારભાઈ... કે તમે લેખક છો અને આવું બધું લખો છો.'

હું તેને કોઈ જવાબ આપું એ પહેલાં નિલા તેની બીજી બે-ચાર ગેમ્બલર સખીઓ સાથે બેડરૂમમાં પ્રવેશી.

'અલી નીલા... તું કહેતી પણ નથી કે તારા હસબન્ડ લેખક છે.'

'ઓહ હા... એ તો છે.. એમાં કહેવાનું શું હોય...?'

'અરે બહું ફાઈન લખે છે મલ્હારભાઈ...'

'હશે... ગમે તેટલું ફાઈન હશે... વેચાશે તો બસ્સો-પાંચસો રૂપિયામાં જ ને...?'

નિલાને મારા લેખક હોવાનો કોઈ ગર્વ નહોતો એ તો મને ખબર જ હતી. પણ આજે એ નવી વાત ખબર મને પડી કે તે એમ માને છે કે આ બધું હું બસ્સો-પાંચસોના પુરસ્કાર માટે કરું છું. દુઃખ લગાડવું પડે એવા સંબંધ તો અમારે હતા નહીં. પણ મારે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ એવું મને લાગ્યું.

'દરેક વાત પૈસામાં ન તોલ નિલા...'

'ઓક્કે... નહીં તોલું... અહીંયાં એવી ફુરસત પણ કોને છે...? પણ બસ્સો-પાંચસોના પુરસ્કાર માટે આમ આખો દિવસ મજૂરી કરવાની મિડલ-ક્લાસિયા મેન્ટાલિટી છોડ તો સારું છે.'

હું રાજ્યનો પ્રતિષ્ઠિત ગૌરવ પુરસ્કાર વિજેતા લેખક... જેની વાર્તાઓ છાપવા ગુજરાતના મોટા મોટા સામયિકો પડાપડી કરે છે... પણ ના... મારી પત્નીની નજરમાં હું બસ્સો-પાંચસો રળતો મજૂર છું.

'ચાલો... ચાલો... જલ્દી નવી ગેમ શરૂ કરીએ... દસ મિનિટ તો ક્યારની પૂરી થઈ ગઈ.'

ગેમ્બલર પાર્ટી ગઈ. હું મારા લેખક હોવાના અભિમાનમાં ગગનમાં મુક્ત વિહાર કરતો સીધો જમીન પર પછડાયો હતો. લખેલી વાર્તા સેવ કરી હું બેડ પર પડ્યો. અરધી કલાક એમ જ પડી રહ્યો. ઊભો થયો રસોડામાં ગયો. મારા માટે તપેલીમાં ચા હતી. મેં ગાળીને પીધી અને પાછું લેપટોપ ઓન કર્યું.

વિશેષ રાતે એકલો પડે છે. તે અરધો બેડ ખાલી જોવે છે અને તેનું હૈયું વલોવાઈ જાય છે. તેને સિમરનનાં સારા પાસાંઓ યાદ આવે છે. કેટલો પ્રેમ કરતી એ મને...? કરતી નહીં હજી પણ કરે છે. શું નથી કર્યું એણે આ ઘર માટે...? અને બદલામાં એ શું માગે છે...? એના શોખની એક નાની એવી પૂરતી...? હા... મારે તે તેને આપવું જોઈએ અને હું એને આપીશ. પણ વિચારતાં વિશેષને લાગે છે કે સિમરન પાછી આવશે જ... અને એ પાછી આવશે એટલે અમે સાથે જઈ દિલ્હીની બે રેલ-ટિકિટ બુક કરાવીશું.

હું પણ તેના કવિ સંમેલનમાં જઈ તેને દાદ આપીશ. સિમરન તેની પત્ની છે અને રહેશે. છૂટાછેડા એ કોઈ આખરી અને કાયમી ઉપાય નથી.

વાહ મિલા... સુંદર... આ જ ભાષા ચાલુ રાખજે. બહુ સરસ લખાય છે... છૂટાછેડા બચી જશે એવું લાગે છે. બચી જશે શું... હું બચાવીશ. દીપિકા તારાથી થાય એ કરી લે... વિશેષ-સિમરન એક હતાં ને રહેશે... અહીં વિશેષનું મન બદલાઈ રહ્યું છે. ત્યાં સિમરન દીપિકાની વાતોમાં આવી રહી છે. પણ અંતે તે દીપિકાની વૈચારિક દીવાલ ઠેકી જશે... બરાબર છે... વાંચકોને જરા સસ્પેન્સ જેવું પણ લાગવું જોઈએ.

— દીપિકા... ઘણું વિચરતાં મને લાગે છે કે મેં ઘર છોડીને ભૂલ કરી નાખી છે.

— શું ભૂલ ઈડિયટ...? તેં તો સ્વતંત્રતા તરફ એક ડગલું માંડ્યું છે. આવનારી પેઢીઓ તારા નક્ષે-કદમ પર ચાલસે. તને તવારીખ તરીકે યાદ રાખવામાં આવશે.

— મને લાગે છે દીપિકા... કે આવી સ્વતંત્રતાનો કશો અર્થ નથી... મને મારી ભૂલનો અહેસાસ થાય છે કે મેં કહેવાનું હતું એ જ વિશેષને ન કહ્યું. મેં એને માત્ર એટલું કહી દીધું હોત કે મને સાહિત્ય અકાદમી તરફથી રેલ-ટિકિટ પણ મળી છે તો એ મને ક્યારેય ના ન પાડત.

— વોટ ધ હેલ યુ આર થિંકીંગ, સમરન...? તારે તારા કાંડા કાપીને એ પુરુષના હવાલે કરી દેવા છે...?

આમાં કાંડા કાપી દેવાની વાત ક્યાં આવી...? એ આખરે તો મારો પતિ છે.

— પતિ... વોટ પતિ...? અરે તારે તો હવે એ સાબિત કરવાનું છે કે એ પતિ નહીં પણ ચાની પત્ની છે. હું કાલે જ નોટિસ તૈયાર કરાવું છું. તું નબળી પડી રહી છે સિમરન.

— હા... તૈયાર કરાવ... પણ એક વાત હું સ્પષ્ટ કરી દેવા માંગું છું દીપિકા... કે આ આખી પ્રોસેસ દરમ્યાન મને જ્યારે પણ ઉમળકો થશે હું બધું મૂકીને મારા વિશેષ પાસે જતી રહીશ.

મારો વિશેષ સાંભળી દિપિકાને જરા ધક્કો લાગ્યો પણ તેણે તરત મનોમન સિમરનને જવાબ આપ્યો — ઉમળકો થશે જ કેમ સિમરન... તારું બ્રેઈન-વૉશ કરવા હું બેઠી છું ને...? દીપિકાને મૂંછો નથી છતાં એ મૂંછમાં હસે છે...

એક્સાઈટીંગ મિલા... બધા જ પાસા બરાબર ગોઠવાઈ ગયા છે. પણ યાદ રાખજે વિશેષ-સિમરન અલગ ન જ થવા જોઈએ... પેલી મંથરા નોટિસ તૈયાર કરે છે તેનું શું...? નોટિસ તૈયાર થાય છે.. હજી પહોંચી તો નથી ને...? અને પહોંચે તોય વિશેષ દ્વારા તેના પર સાઈન કરાવવી કે નહીં એ અંતે તો મારા હાથમાં જ છે ને...? અને હું કોઈ પણ કાળે આ છૂટાછેડા થવા દેવાનો નથી. હું હસ્યો.

...અને એક જ વીક પછી એક સાંજે વિશેષ નોકરી પરથી ઘરે આવે છે અને જુએ છે કે તેના ઘરના દરવાજા પર એક માણસ ઊભો છે. એ એની ઓળખ એડવોકેટ દીપિકા રામાણીના પટ્ટાવાળા તરીકે આપે છે અને વિશેષના હાથમાં એક બંધ કવર આપે છે. વિશેષ ખોલીને જુએ છે તો એ છૂટાછેડાની નોટિસ છે. આની તેણે બિલકુલ અપેક્ષા જ રાખી નહોતી. વિશેષ હતભ્રમ થઈ જાય છે તેને ગુસ્સો એ વાતનો આવે છે કે સિમરનને માફ કરી દેવાનું મન એણે બનાવ્યું છે એ રૂબરૂ આવવાને બદલે છૂટાછેડાની નોટિસ મોકલાવે છે. વિશેષ ગુસ્સે થઈ જાય છે પણ...

‘મલ...’ નિલાનો ઘાંટાની પાછલ-પાછળ એ પણ બેડરૂમમાં દાખલ થઈ. તેના ચહેરા પર ખુશી હતી... ઓછામાં ઓછા દસ હજાર જીતી હોય તેવી ખુશી... મને ચીડ ચડી. તે પંદર મિનિટ ન આવી હોત તો વાર્તા પૂરી થઈ જાત...

‘મલ... મેં જમવાનું બનાવ્યું નથી અને હરિ રજા પર છે. બહારથી જમવાનું લઈ આવ ને...’

હરિ અમારે ત્યાં કામ કરવા આવતો છોકરો હતો. જુગાર રમવાનું હોય ત્યારે નિલા જ તેને રજા આપી દેતી.

‘મારા વોલેટમાં ચંગાખાના રેસ્ટોરન્ટનો નંબર છે. ફોન લગાડ અને મગાવી લે.’ જો એ થોડી વારમાં નહીં જાય તો હું ગુસ્સે થવાનો હતો.

‘એમ નહીં મલ... નંબર તો મારી પાસે પણ છે. લાગતો નથી. કદાચ બંધ હશે...’

‘તો હું શું કરું...? મારે જમવું નથી... તારી પાસે પણ સ્કૂટી છે જ. તું જા અને લઈ આવ...’

‘ના... મારો બહાર જવાનો આજે મૂડ નથી.’

તેણે આગળ વધી મને પૂછ્યા વગર લેપટોપ શટડાઉન કરી નાખ્યું. હું ક-મને ઊભો થયો.

‘મેં તને આ પહેલાં પચાસ વાર કહ્યું છે... આજે એકાવનમી વાર કહું છું હું લખતો હોઉં ત્યારે મને ડિસ્ટર્બ ન કર...’ મેં આગળ વધી મારી હથેળીમાં તેનું મોઢું લઈ દબાવ્યું. એણે ઉંહકાર કર્યો. ‘અને તું હવે મને મલ તો ક્યારેય નહીં કહે... ઈઝ ઘેટ ક્લિયર...?’

મેં બરાડો પાડ્યો. એણે મારો હાથ ઝટકી નાખ્યો જાણે કે કહેતી હતી - તારાથી બરાડા પાડવા સિવાય કાઈ થઈ નહીં શકે પૂરર રાઈટર...

‘ઓહ... મને બીક લાગે છે... નહીંતર તું મને છૂટાછેડા તો નહીં આપી દે ને...?’ અને તે હસી પડી. મને મારી પોતાની જ દયા આવી. હું ધૂંધવાટમાં બહાર નીકળ્યો. પાછળથી નીલાના શબ્દો અથડાયા.

‘બિચારો મલ્હાર... ધમકી આપતાં પણ નથી આવડતું...’

હું જમવાનું લઈ આવ્યો. ડાઈનિંગ ટેબલ પર રીતસર પછાડ્યું. બેડરૂમમાં આવી લેપટોપ ઓન કર્યું. છેલ્લી લાઈન્સ વાંચી. - વિશેષ હત્તભ્રમ થઈ જાય છે. તેને ગુસ્સો એ વાતનો આવે છે કે જે સિમરનને માફ કરી દેવાનું મન એણે બનાવ્યું છે એ રૂબરૂ આવવાને બદલે છૂટાછેડાની નોટિસ મોકલાવે છે. વિશેષ ગુસ્સે થઈ જાય છે પણ...

પણ ડીલિટ કરી નાખ્યું -

અને વિશેષ નોટિસ પર એટલા ગુસ્સાથી સાઈન કરી આપે છે જાણે કે સિમરનને છૂટાછેડા આપતો હોય.

ભલે છૂટાછેડા થઈ જતા મિલા... તું તો છૂટાછેડા લઈ સુખી થાય એવા કોઈ ચાન્સ નથી. વિશેષ-સિમરનને તો છૂટકારો મળે.

(‘અમિત્રભા’, ૧૦૧-એ, કિડવાઈનગર, મેઈન રોડ, ઉત્સવ એપાર્ટમેન્ટ સામે, રૈયા ચોકડી, રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫)

લેખ સામગ્રી અને ગ્રંથાવલોકન

ચારુતર વિદ્યામંડળના પ્રતિષ્ઠિત મુખપત્ર ‘વિ-વિદ્યાનગર’ માટે લેખસામગ્રી સહિતની મૌલિક રચનાઓ તંત્રીશ્રીના સરનામે પાઠવવા સાહિત્ય-સાહિત્યેતર ક્ષેત્રના કલમકશો અને સંશોધકોને ભાવભીનું ઈજન છે. આપને ખાસ વિનંતી એ કરવાની કે આપની અન્યત્ર પ્રકાશિત ના થયેલી અથવા ના પાઠવેલી મૌલિક કૃતિનું મૂળ લખાણ જ પાઠવવું અથવા ટાઈપ થયેલી નકલ હોય તો તેની સાથે સાથે પત્રનોંધમાં ‘વિ-વિદ્યાનગરને પાઠવેલી કૃતિ/લેખ અન્ય કોઈ સામયિક/પ્રકાશનમાં પ્રકાશિત થયેલી નથી’ એવી બાંહેધરીની નોંધ અચૂક મૂકવી. આ સિવાયની લેખ/કૃતિ કે અન્ય સામગ્રી પ્રકાશન માટે સ્વીકારવામાં નહીં આવે. ‘વિ-વિદ્યાનગર’માં ગ્રંથાવલોકન ઈચ્છુક પ્રકાશકો-સર્જકોએ નવપ્રકાશિત ગ્રંથની બે નકલ તંત્રીના નામે પાઠવવી અનિવાર્ય છે.

વાચક પ્રતિભાવ

‘વિ-વિદ્યાનગર’ સામયિક હવે ચારુતર વિદ્યામંડળની વેબસાઈટ www.ecvm.net પર જાન્યુઆરી-૨૦૧૦થી મૂકાય છે. સામયિકના ગ્રાહકો-વાંચકોના પ્રતિભાવો, સૂચનો અને અન્ય પ્રકાશનયોગ્ય સામગ્રી માટે પણ નિયમિત રીતે જગ્યા ફાળવાશે. તમારા પ્રતિભાવો ગુજરાતી, હિંદી કે અંગ્રેજીમાં પાઠવવાની મોકળાશ અનુભવશો.

તમે ઈમેઈલ: editor.vidyanagar@gmail.com

પર પણ પાઠવી શકો છો.

સોનાની વીંટી

વિનોદ ગાંધી

હું ભગવાન વિષ્ણુની આરતી ઉતારતો હતો. પણ મને લાગ્યું કે વિષ્ણુજીને ખબર પડી ગઈ હતી કે મારું મન જેટલું આરતીમાં ન હતું તેટલું મારી માંગણીઓની યાદીમાં હતું. એટલે મારી આરતી અટકાવીને વિષ્ણુજીએ મૂર્તિમાંથી કહ્યું, “બચ્યા, આરતીબારતી રહેણે દે, બોલ, તેરેકુ ક્યા ચાહિયે?” મને નવાઈ લાગી કે ભગવાન થઈને વિષ્ણુજી સંસ્કૃતમાં બોલવાને બદલે ભાંગીતૂટી હિન્દીમાં બોલતા હતા. મેં ભગવાનની વાતને આજ્ઞા માની આરતી કરવી રહેવા દીધી અને કહ્યું, “ભગવાન, આપે કલ્યા મુજબ હું મારે જે જોઈએ તે તો માંગું છું જ, પણ આપ મારી એક જિજ્ઞાસા સંતોષો.”

“હા, હા, બોલ તેરી જિજ્ઞાસા ક્યા હૈ?” વિષ્ણુજી બોલ્યા.

મેં કહ્યું, “ભગવાન, આપ હિન્દીમાં કાયકુ બોલતે હો?” મારી ભાષામાં પણ વિષ્ણુજીની ભાષાનો ટચ આવી ગયો.

“એ તો એસા હૈ કી અગર મૈં સંસ્કૃતમાં બોલુંગા તો તુઝકો સમજ નહીં પડેગી...” ભગવાન બોલ્યા.

“ભગવાન, તમારો ઉપકાર. તમે ભક્તની બહુ દરકાર રાખો છો...” મેં કહ્યું.

“ભક્તબક્ત તો સમજ્યા, મેરે ભાઈ; લેકિન યે અગરબત્તીકા ધૂઆ, યે ઘીકે દીવેકી ગંધ ઓર યે કંઈ દિનોસે સડે હુએ ફૂલોંકી બાસસે મેરા જી ગભરા રહા હૈ. તુમ લોક સસ્તી અગરબત્તી લાતે હો ઓર મુઝે પરેશાન કરતે હો... ચલ જાને દે... અબ બોલ ક્યા ચાહિયે તુઝે?” ભગવાને છેવટે પૂછી જ નાંખ્યું.

“સર, મને લક્ષ્મી આપો...” મેં કહ્યું.

“યે સરબર કિસકો કહેતા હૈ? ક્યા હોતા હૈ સર? ઓર માંગ માંગ કે મેરી હિ ઓરત લક્ષ્મીકો તુંને માંગ લી? તુઝે શરમ નહીં આતી? સા...” ભગવાન ગુસ્સે થયા. ભગવાન મને ‘સાલે’ એવી ગાળ બોલવા જતા હતા પણ પોતાનો દરજ્જો યાદ આવતાં અટકી ગયા.

મેં કહ્યું, “ભગવાન, લક્ષ્મી એટલે તમારી ઓરત નહીં... પણ...”

આ વખતે ભગવાને ગાળ બોલી જ, “સાલે, લક્ષ્મી મેરી ઓરત નહીં હૈ તો કિસકી હૈ... તૈરી?”

“ના, ના, ભગવાન, એસા નહીં...” મારાથીયે હિન્દી બોલાઈ ગયું, “લક્ષ્મી, મતલબ ધનસંપત્તિ.. મને ધનસંપત્તિ આપો. મને ધનસંપત્તિ આપો...”

“કોઈ એક ચીજ માંગ... બોલ ધન ચાહયે યા સંપત્તિ?” ભગવાને પૂછ્યું.

“ભગવાનજી, ધનસંપત્તિ તો એક જ વસ્તુ થઈને...” મેં કહ્યું.

“જા, જા, ધન તો પુલિંગ હૈ, ધન કેસા કહા જાતા હૈ અને સંપત્તિ તો સ્ત્રીલિંગ શબ્દ હૈ. સંપત્તિ કેસી એસા કહા જાતા હૈ...” ભગવાન બોલ્યા.

ભગવાનનું ભાષાનું જ્ઞાન જોઈ હું ખૂબ નવાઈ પામ્યો. મેં પૂછ્યું, “ભગવાન, તમને ગુજરાતી પણ આવડે?”

“ગુજરાતી ક્યા? ગુજરાતીની મા પણ આવડે...” ભગવાન બોલ્યા.

“ગુજરાતીની મા એટલે તો સંસ્કૃત... હેં ને ભગવાન...” મેં કહ્યું.

“અલ્યા એઈ, તુઝે જો ચાહિયે વો માંગ લે, મેં અબ દો મનિટમેં અંતર્યાન હો જાઉંગા ઓર તું માંગને સે ઓર પાનેસે રહ જાયેગા...” ભગવાને કહ્યું.

હું ગભરાયો, ભગવાન જતા રહેશે તો? એટલે મેં માંગી જ લીધું, “સાહેબ, ધન કે સંપત્તિ બેમાંથી જે આપવું હોય તે આપો, મારે ચાલશે...” મેં ચાલાકી કરી. ધન કહો કે સંપત્તિ બધું સરખું જ છે ને!

ભગવાન બોલ્યા, “આ, આ સાહેબસાહેબ મને નહીં કહેવાનું, સમજ્યા ક્યા? જા, તને સ્ત્રીલિંગી સંપત્તિ આપું છું...”

હું રાજી થયો. મેં કહ્યું, “ભગવાન, પરચો આપોને!”

ભગવાન બોલ્યા, “હા, ચલ, તુઝે પરચા દેતા હું. દેખ, તુંને જમણે હાથકી છેલ્લી ઊંગલીમેં પિત્તલકી અંગૂઠી પહેની હૈન, વો અબી થોડી દેર મેં સોનેકી હો જાયેગી...”

ભગવાન અંતર્ધ્યાન થાય એ પહેલાં જમણા હાથની છેલ્લી આંગળી સામે મેં જોયા કર્યું. છેવટે મેં કહ્યું, “ભગવાન, યે અંગૂઠી તો પીલીકી પીલી હી રહ ગઈ હૈ.. ઉસકા રંગ તો પીલા કા પીલા હિ હૈ અભી તક...”

ભગવાન બોલ્યા, “બબૂચક, પિત્તલ ઓર સોના દોનોં પીલી ધાતુ હૈ, તો અંગૂઠી પીલી જ રહે ને!”

મેં કહ્યું, “હા, હા... ભગવાન, માફ કરજો.” પણ ભગવાન માફ કરવા રહ્યા નહીં ને અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા.

પછી મેં અધૂરી આરતી પૂરી કરી. શીરાનો ભોગ ભગવાનને ધરાવ્યો ના ધરાવ્યો ને હું જ બાઈ ગયો. કારણ કે મેં ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા શીરો બનાવ્યો હતો, પણ ભગવાનને હું શીરાનો પ્રસાદ ધરું એ પહેલાં જ પ્રસન્ન થઈ ગયેલા. એટલે આપણા રામ તો શીરાને શીરો સમજીને, મનમાંથી પ્રસાદબ્રસાદ જેવો ભાવ કાઢીને બાઈ ગયા. પછી તરત જમવા બેઠો. રોજ કરતાં ઓછું ખાધું એટલે પત્નીએ પૂછ્યું, “કેમ આજે રોજ કરતાં ઓછું ઝાપટ્યું?”

મેં કહ્યું, “ઝાપટ્યું” ક્રિયાપદ તો વધારે ખાધું હોય તો વપરાય. તું જાતે જ કહે છે કે મેં આજે ઓછું ખાધું છે, તો પછી આ ઝાપટ્યું એવું કેમ બોલી?

“તમે જે ઓછું ખાધું છે ને એય ચાર જણ ખાય એટલું છે... પછી...?” પત્નીએ છણકો કર્યો.

“સારું, સારું, હવે તુંય ખાઈ લે...” મેં કહ્યું.

“પણ પેલો શીરો...?”

“એ તો હું ઝાપટી ગયો...”

“તેં મારો ખ્યાલ ના કર્યો?”

“મને એમ કે તું આ દિવસોમાં તું...” મેં કહ્યું.

“શું? જાવ, જાવ હવે શીરો તો મેં બનાવ્યો છે, પછી?”

સવારે વહેલો ઊઠીને હું સોનીની દુકાને ગયો. મેં ‘વેચવાની છે’ એમ કહી આંગળીમાંથી વીંટી કાઢી એને આપી. એણે કસોટીના પથ્થર પર વીંટીને ઘસી. ઉપર થોડો તેજાબ પણ રેડ્યો. સોની મારી સામે જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો, “હવારહવારમાં છેતરવા નીકળી પડ્યા છો? પિત્તળની વીંટીને સોનાની કહીને વેચવા આવી ગયા? કંઈ કામધંધો છે કે નહીં?”

મને તો કાપો તોય લોહી ના નીકળે એવું થયું. મેં કહ્યું, “ભગવાને જાતે જ મારી પિત્તળની વીંટીને સોનાની કરેલી.”

“જા, ભૈ, જા. હવારના પહોરમાં ટાઢા પહોરના ગપ્પા મારવા રહેવા દઈ જા. નહીં તો પોલીસને બોલાવું?” સોનીએ ગુસ્સે થતાં કહ્યું. હું યે ભગવાન પર ગુસ્સે થયો. ભગવાને મને છેતર્યો. છેવટે મેં ઘેર જઈને વીંટી કાઢી, વીંટી જાણે મને ખૂંચવા લાગી. હું વીંટી ફેંકવા જ જતો હતો ત્યાં મને કામવાળી બાઈ દેખાઈ. મેં એને વીંટી આપી. કહ્યું, “જા, રાજી થા. લે.” પેલી બાઈ બોલી, “આને લઈને હું શું કરું? પિત્તળની વીંટી આજકાલ કોણ પહેરે છે?” પણ મેં કહ્યું, “પિત્તળની નથી, સોનાની છે.” મને ખબર હતી કે પિત્તળની છે. કારણ કે હમણાં જ હું સોની પાસે જઈને જ આવ્યો હતો. કામવાળી બાઈ બોલી, “સારું, તમે આપી એટલે લઈ લઉં છું, પિત્તળની હો કે સોનાની! પણ પછી પાછી માંગવાની નહીં!”

મેં કહ્યું, “આપી એ આપી. પાછી માંગે એ બીજા. તું અમને શું ધારે છે? એકવાર દાનમાં આપેલી વસ્તુ પાછી લેવાતી હશે? અને આપેલી વસ્તુ પાછી લઈએ તો અમારા સ્ટેટસનું શું? એટલે પહેર, જા, રાજી થા. ઓ.કે.? અને તને આપેલી વસ્તુ પાછી મંગાતી હશે, ગાંડી?”

પત્નીએ પણ પેલી બાઈ ન સાંભળે એમ કહ્યું, “સારું કર્યું આપી દીધી. પિત્તળની વીંટી પહેરીને ફરતાં તમને શરમેય નહોતી આવતી?”

“એ તો પેલા ત્રહોવાળા મહારાજે કહેલું એટલે પહેરેલી. ગુરુબ્રહ્મને પીળો રંગ ગમે એટલે મહારાજે તો સોનાની પીળી વીંટી જ પહેરવા કહેલું. એટલે

...અનુ. પાન નં. ૧૯ ઉપર

ખુદારી

જયોતીન્ પટેલ

મને એકદમ તો ચોક્કસપણે યાદ નથી, પણ અહીં જે વાત કરવા માગું છું એનો કાળખંડ ૧૯૮૫ની આસપાસનો છે. એક સવારે હું મારા ગામની સહકારી બેંકમાં અંગત કામકાજ અંગે ગયો ત્યારે ત્યાં બેંકના ચેરમેન હાજર હતા. મને જોઈને એ બોલ્યા, “આવો આવો જયોતીન્દ્રભાઈ, તમને ફોન કરીને વાત કરવાનો વિચાર કરતો હતો ‘ને સારું થયું તમે આવી ગયા. આપણા ગામના ખેડૂતનો એક છોકરો બેંકમાં લોન લેવા આવ્યો હતો. ગરીબ છે. બેંકે એને વ્યાજ-મુક્ત લોન આપવાનું ઠરાવ્યું છે. એ છોકરો તમારી જ કોલેજમાં ભણવા આવ્યો છે, એટલે મને થયું કે તમે એના ઉપર ધ્યાન આપીને માર્ગદર્શન આપો તો સારું.” પછી થોડી ઘણી વધારાની માહિતી પણ આપી. મેં એમને જણાવ્યું કે તમે એને લોન ના આપશો. મને મળે એવું એ છોકરાને કહેજો.

બે દિવસ પછી મને એ મળ્યો. એની સાથે વિગતે થયેલી વાતથી ખબર પડી કે એ ગામની સીમમાં ખેતરમાં રહેતો હતો. વીજળીની સગવડ નહિ, અને કેરોસીનના ખડિયાના અજવાળે વાંચે. રજાના દિવસે ખેતરમાં મદદ કરે. નડિયાદની કોલેજમાંથી ગુજરાતી માધ્યમમાં અભ્યાસ કરીને ખૂબ જ સામાન્ય પરિણામ સાથે બી.એસ.સી. થયેલા એ વિદ્યાર્થીને અનામતના

લાભથી અમારા વિભાગમાં પ્રવેશ મળેલો. વાત કરે તો ગભરાટભરી. તેજનો તદ્દન અભાવ. પોતાના કોચલામાં સમાઈને સહેમી ગયેલો યુવાન!! મેં શાંતિથી એને સાંભળ્યો, અને દર મહિને અમુક ચોક્કસ રકમ બે વર્ષ માટે આપવાનું નક્કી કર્યું. સાથે સાથે સારાં કપડાં અને સારા બૂટ મોજા માટે પણ સગવડ કરી આપી જેથી એના સહાધ્યાયીઓની વચ્ચે એને લઘુતાનો ભાવ આભડી ના જાય. બરાબર એક મહિના પછી એક દિવસ એ મારી કેબિનમાં આવ્યો. મને એમ કે બીજા મહિનાની શિષ્યવૃત્તિનો ચેક લેવા આવ્યો હશે. પણ એણે મને કહ્યું, “સર, મારે તમને પૈસા પાછા આપવા પડશે. અત્યારે મારી પાસે નથી, મને થોડો સમય આપો તો પરત કરીશ.” હું વચ્ચે એને રોકું એ પહેલાં એ એકશ્વાસે બોલી ગયો. “પણ, કેમ? શું થયું?”, મેં પૂછ્યું. “સર, હું પહેલા ટેસ્ટમાં નાપાસ થયો છું. જો હું સારો દેખાવ ના કરું તો મને શિષ્ય-વૃત્તિનો અધિકાર નથી, એટલે મારે રકમ પરત કરવી જ રહી”, એણે રડમસ પણ સાચા દિલથી વાત કરી. એ પૈસેટકે ગરીબ પણ ખુદારીએ અમીર વિદ્યાર્થીની વાતે મને હચમચાવી મૂક્યો. મારી પાંપણે જળબિંદુ તોળાઈ ગયાં. મેં એને જિંદગીની ઊંચ-નીચ ક્ષણોની ફિલસૂફીભરી વાતો કરીને શાન્તવન આપ્યું અને નવી ગિલ્લી નવો દાવ સમજીને મચી પડવા જણાવ્યું. એની શિષ્યવૃત્તિ ઉપર એના અધિકારનો સિક્કો મારી આપ્યો.

બે વર્ષના અંતે યુનિવર્સિટીમાં મને યાદ છે ત્યાં સુધી એ બીજા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયેલો! જેને દિલી ચોટ લાગી જાય એને મીરાંપદથી કોઈ વંચિત ના કરી શકે! પછી તો એ પીએચ.ડી. પણ થઈ ગયો, અને ખુદારીના ખભે ચઢીને એના માવતરના જીવનમાં પડેલા નાના મોટા ખાડા-ખચ્યા ભરવાનું સામર્થ્ય પણ મેળવી ચૂક્યો છે.

(અવિચલ, શાસ્ત્રી માર્ગ, ઓફ બાકરોલ રોડ,
વલ્લભ વિદ્યાનગર)

અનુવાદની સમસ્યાઓ

હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

અનુવાદો પરાપૂર્વથી થતા આવ્યા છે અને થતા રહેશે. સાંસ્કૃતિક સાતત્ય સાંધવામાં સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સમજણ વધારવામાં અનુવાદનો ફાળો સર્વાધિક છે. જે વ્યક્તિઓ મૂળ કૃતિની ભાષા જાણતા નથી અથવા જેને મૂળ કૃતિ પ્રાપ્ત નથી તે દરેકની મુશ્કેલી અનુવાદ દૂર કરી શકે છે. મૂળ કૃતિમાંથી અનુવાદમાં ઘણું બધું અવિકલ ઊતરી શકે એ ઘણીવાર અમુક વર્ગની કૃતિમાં જ શક્ય બને. દરેક કૃતિ માટે અનુવાદની સમસ્યાઓ અલગ જ રહેવાની. ઘણીવાર એમ કહી શકાય કે લલિત સાહિત્યની કૃતિઓનો સફળ, ઉત્તમ અનુવાદ કેટલેક અંશે સહજ શક્તિ કે સૂઝ ઉપર, કેટલેક અંશે મહાવરાથી નીપજતી આવડત ઉપર અને કેટલેક અંશે તાલીમ અને જાણકારી ઉપર આધારિત હોય છે.

અનુવાદ કરતી વખતે એક શબ્દને સ્થાને બીજો શબ્દ મૂકી દેવાથી કે અન્ય શબ્દો દ્વારા અર્થવિવરણ આપવાથી કામ સરતું નથી. પ્રત્યેક ભાષામાં એવાં કેટલાંક તત્ત્વો હોય છે કે જેનું અન્ય ભાષામાં રૂપાંતર તે તેનાં સૌંદર્યને નષ્ટ કરવા જેવું છે. જે સાહિત્યિક શબ્દ છે, તેને તો પોતાનું આગવું સૌંદર્ય હોય છે; અને સંવાદી તરેહ, સુષ્ઠ પોત, નાદ આધિને કારણે એ સૌંદર્ય અમુક આકૃતિમાં જ વ્યક્ત થાય છે. અનુવાદકે એવી તરેહ, એવું જ પોત, એવો જ નાદ લક્ષ્યભાષામાં લઈ આવવાના છે. જો આ થઈ શકે તો અર્થને પણ લક્ષ્યભાષામાં સંક્રાન્ત કરવાનું સુગમ લાગે.

સાહિત્ય અન્ય ભાષામાં જતાં એના ચહેરામહોરા શરીર બદલાય જાય છે. ભાષાની નાદની પ્રાણપદ

સમૃદ્ધિને અન્ય ભાષાની લયપ્રણાલિમાં કેવી રીતે ઢાળવી, સાહિત્યના બહુઅર્થી અને ગર્ભાત રીતે સંયોજન સંકેતોનું કઈ રીતે જીવંતપણે સંક્રમણ કરવું, શૈલી મુદ્દાઓ સાથેના વિચલિત વાક્યવિન્યાસોની કઈ રીતે માવજત કરવી, આંતરકૃતિત્વના આધારોને ખસેડવા જતાં સર્જકની કૃતિમાં થયેલી હાનિને કેવી રીતે સુધારવી, મૂળમાં રહેલા લાગણીના તત્ત્વને કે સાંસ્કૃતિક દબાણનું કઈ રીતે વહન કરવું, યુગવર્તી પરિવેશની લાક્ષણિકતાનો પર્યાય કેમ કરીને શોધવો. અલગ ભાષાની જુદી જગત દૃષ્ટિને કરી રીતે પાળવી, સ્ત્રોત તેમ જ લક્ષ્યભાષાના કાવ્યશાસ્ત્રીય ભેદની ભૂમિકાનો કઈ રીતે સામનો કરવો — આ બધી, સાહિત્યના અનુવાદકની અભિજ્ઞતા સાથે સંકળાયેલી સમસ્યાઓ છે. આ સાથે મૂળભાષાના વિવિધ અલંકારો અનુવાદમાં કેટલા પ્રમાણમાં સ્વત્વને જાળવી શકે? કહેવતો-રૂઢિપ્રયોગોનો ચોટદાર અનુવાદ કેવી રીતે શક્ય બને? એક ભાષાના દરેક શબ્દની પૂરેપૂરી અર્થછાયાઓ વ્યક્ત કરે એવા પર્યાયોને શોધવા જેવા પ્રશ્નો અનુવાદની સમસ્યાઓને ઉજાગર કરે છે.

આમ, અનુવાદ વિશે અનેક સમસ્યાઓ છે. તેમાં અનુવાદની 'ભાષા' વિશેની સમસ્યા પણ એક અગત્યની સમસ્યા છે. અનુવાદકે મૂળ કૃતિની કલ્પના, ભાવ, શબ્દોનું માધુર્ય અને લાલિત્ય, વાક્યરચના, સમાસ, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, અલંકારો તથા વ્યાકરણના અન્ય વિશિષ્ટ પ્રયોગો અને વિલક્ષણતાઓ એક જ શબ્દના અનેક અર્થો, એક જ અર્થવાળા અનેક શબ્દો અને અપવાદોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ રાખવો પડે. આ ઉપરાંત કલાકૃતિનાં કેટલાંક પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વના અમુક અંશો એના નામોમાંથી અભવ્યંજિત થતા હોય જેમ કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના સરસ્વતીચંદ્ર, ગુણસુંદરી, વિદ્યાચતુર, મૂર્ખદત્ત, સૌભાગ્યદેવી વગેરે વ્યંજન પાત્રો બન્યા છે. તેવાં નામોને અનુવાદમાં ઉપસાવવા ખૂબ જ કપરા બની જાય છે. તદ્ઉપરાંત તે ભાષાની શબ્દસમૃદ્ધિ તેમ જ નવીન શબ્દો સતત બનાવવાની ભાષાની ક્ષમતાનો પણ ખ્યાલ રાખવો પડે. મૂળભાષાની લેખનપદ્ધતિ, બંધારણ અને સિદ્ધાંત અનુવાદની ભાષામાં અકલ્પ્ય હોવા છતાં તેને લક્ષ્યમાં લેવું જરૂરી છે. સારાં અનુવાદની ભાષા પાંડિત્સભર નહીં પરંતુ સરળ, સહજ, અર્થગર્ભ,

શબ્દકોશોના પર્યાયોને બદલે પ્રચલિત રૂઢિપ્રયોગો તથા શબ્દોના અમૂલ્ય ભંડારવાળી, કૃત્રિમ, સંસ્કૃતિનિષ્ઠ નહીં પરંતુ મૂળના શબ્દની ભાવછાયા સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે તેવી અભિવ્યક્તિવાળી હોવી જોઈએ.

ઘણીવાર અનુવાદની ભાષામાં શબ્દોનો પર્યાય ન મળે તો સીધા જ વિદેશી શબ્દો મૂકી દેવા અથવા તો જર્મની ભાષાની જેમ વિદેશી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને ધ્યાનમાં રાખી તેને અનુવાદની ભાષાના બંધારણ પ્રમાણેનું સ્વરૂપ આપવું અથવા સંસ્કૃત ભાષાની જેમ અનુવાદની ભાષામાં શબ્દોના નવીન અર્થો પ્રયોજવા. ઉપરાંત અમુક શબ્દોનું ભાષાંતર જેમ કે ‘ચંદ્રમુખી’નું અંગ્રેજીમાં ‘Moonface’ અનુવાદ યોગ્ય ન લાગે તે સમયે એ જ શબ્દો પ્રયોજી ટિપ્પણીમાં અર્થ સમજાવવો. કહેવતો-રૂઢિપ્રયોગોનો યથાવત્ અનુવાદ ન કરી શકાય તેથી બને તો શાબ્દિક અનુવાદનો સહારો લઈ શકાય. તેવી જ રીતે અલંકારમાં પણ અનુવાદ કરતી વખતે મૂળ શબ્દોનો ચમત્કાર ભાગ્યે જ લાવી શકાય પરંતુ અર્થાલંકારોના અનુવાદનું કાર્ય શબ્દાલંકારના પ્રમાણમાં કંઈક અંશે સરળ થાય ખરું. હાસ્યપ્રસંગોનો અનુવાદ કરવામાં મૂળના સમાનાર્થી શબ્દો પર આધાર રાખવો પડે. શિલ્પ શબ્દોનો અનુવાદ સર્વત્ર શક્ય નથી, તેથી પાદ-ટિપ્પણીનો આશરો લઈ શકાય.

અનુવાદમાં મૂળ કૃતિનું ઘણું બધું અવિકલ ઊતરી શકે એ અમુક વર્ગની કૃતિઓ માટે શક્ય હોય છે. તે સિવાયની કૃતિઓ માટે, કૃતિના પ્રકાર અનુસાર, તેના વિવિધ પાસાંમાંથી વધતું ઓછું, તેનો સારભાગ ઉતારવાની નેમ કે આશય રાખી શકાય.

પ્રકૃતિ વિજ્ઞાન, માનવીય શાસ્ત્રો, નિબંધ વગેરે લલિતેતર સાહિત્ય છે જ્યારે લલિત સાહિત્ય અલગ પ્રકૃતિ ધરાવે છે, પણ આ દરેક વર્ગની કૃતિઓની અનુવાદની સમસ્યા અલગ અલગ છે. લલતસાહિત્યમાં પણ મોટાભાગની કથાકૃતિઓ અને નાટ્યકૃતિઓ કરતાં કાવ્યકૃતિઓનો અનુવાદ કરવામાં, તો કાવ્ય-કૃતિઓમાં ઊર્મિકાવ્યોનો અનુવાદ કરવામાં, અસાધ્ય અંશોનું પ્રમાણ અધિક હોય છે. નાટકોની બાબતમાં રંગમંચની ભાષાની રૂઢિઓની પરંપરાસાહિત્ય કે સંસ્કૃતિ અનુસાર જુદી જુદી હોય છે તેથી વિશિષ્ટ

સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય છે. તેવું જ પ્રાદેશિક બોલીનો ઉપયોગ કરતી નવલકથા આદિના અનુવાદની બાબતમાં પણ છે. લલિતસાહિત્યની કૃતિઓનો સફળ, ઉત્તમ અનુવાદ કેટલેક અંશે સહજશક્તિ કે સૂઝ ઉપર, કેટલેક અંશે મહાવરાથી નીપજતી આવડત ઉપર અને કેટલેક અંશે તાલીમ અને જાણકારી ઉપર આધાર રાખે છે. આમ તેની સમસ્યાઓના નિવારણની કોશિશ કરી શકાય.

માહિતીપ્રદ પુસ્તકોના અનુવાદની સમસ્યા ભિન્ન જ છે. તેમાં વિષયવસ્તુનું મહત્વ છે, શૈલીનું નહીં. અનુવાદકને અહીં ભાષા અને વસ્તુવિષય બંનેનો પરિચય આવશ્યકતા સાથે ભાષાશુદ્ધિ અને સંશ્લિષ્ટતાનો આગ્રહ હોય છે. આ ભાષાની અનુવાદલક્ષી દુર્બોધતાને દૂર કરવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય Temrs ને ભાષાંતરિત ન કરવી. ઉદાહરણ તરીકે ગ્રામ, લિટર, વિટામીન, વજન, માપની પરિભાષા. બને તેટલો ટેકનિકલ શબ્દોનો સ્વભાષામાં અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. અન્ય ભાષાના રૂઢ થયેલા શબ્દો જેમકે, ટેબલ, સ્ટેશન, હોસ્પિટલ, પેન વગેરેને જેમના તેમ રહેવા દો. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાંની મેડિસિન, મેથેમેટિક્સ, પોલિટિક્સ વગેરેની જાણીતી પરિભાષા જેમની તેમ જ રાખવી. વળી, પારિભાષિક શબ્દો ટૂંકા ને અર્થઘન હોવાનો આગ્રહ રાખવો જેથી અભિવ્યક્તિને સક્ષમ બનાવી શકાય અને સરળતાથી આત્મસાત કરી શકાય.

અનુવાદમાં ભાષાની સમસ્યાની સાથે શૈલીની પણ સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. પ્રત્યેક લેખકની અભિવ્યંજનાની રીતિ, પદરચના વગેરે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં હોય છે. મૂળ લેખકની શૈલીનો કલાત્મક આનંદ હંમેશાં અનુવાદમાં ન પણ આવે, છતાં મૂળની શૈલીગત વિશેષતાઓ સચવાય તો સારું પરંતુ વાક્યરચના કે વ્યાકરણના ભોગે તો નહીં જ; નહીં તો દેખાવ કઢંગો લાગે. મૂળ કૃતિમાં લાંબાને સંયુક્ત વાક્યો હોય તો તે જ અનુવાદમાં વાપરવાને બદલે અનુવાદની ભાષાના બંધારણ અનુસાર મૂળની ખૂબીને પ્રવાહિતા સાચવીને અનુવાદ કરવો જોઈએ. છતાં અનુવાદ આખરે તો સર્જનાત્મક કલાકાર છે તેથી મૂળ લેખકની શૈલી પારખી તેના ગુણોને આત્મસાત કરી અનુવાદના શબ્દોમાં સજીવતા અને ચેતનાના ભાવોનો સમન્વય કરવો જોઈએ. અનુવાદકે મૂળ લેખકની શૈલી ગંભીર,

સરળ, જીવંત, પ્રવાહી, સાદી, નિર્દોષ, હાસ્યપ્રધાન, અલંકૃત વગેરેમાંથી કઈ છે તેનાથી અવગત થઈ અનુવાદ કરવો. આ વિશે વિભાબહેન મહેતા નીંધે છે,

“વૈયક્તિક કે સાર્વભૌમિક આંતરિક કે બાહ્ય વિચારોને વ્યક્ત કરવામાં ભાષાએ પોતાની સમસ્ત સિદ્ધિ, ગૌરવ, સંપન્નતા, સંક્ષિપ્ત ને સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ તથા અલંકારો દ્વારા કેન્દ્રિત થવું જોઈએ કે જેથી સીમિત અને અસીમિત વિશ્વની વચ્ચે અભિવ્યંજનાનો એક વિશબ્દ માર્ગ તૈયાર થાય ને ત્યારે જ તેને તેજોમય વાણી કહી શકાય.”

(સંપા. મોહન પટેલ — ‘અનુવાદની સમસ્યાઓ’: પૃ. ૩૯)

આમ, આટઆટલી સમસ્યાઓ છતાં અનુવાદ જ્યારે થાય તો તે કૃત્રિમ નહીં પણ નૈસર્ગિક લાગવો જોઈએ. અનાકર્ષક કે પાંડિત્યભરી ભાષા વાપરવાને બદલે સરળ, પ્રવાહી અને જીવંત હોવી જોઈએ જેથી મૂળ પુસ્તક ક્યું તે જાણવા ન દે. વળી શબ્દોની પસંદગી અને ગોઠવણી એવી હોવી જોઈએ જેથી મૂળ લેખની શૈલીને છુપાવવી શક્ય બને. આમ, સંપૂર્ણ અનુવાદ કદાચ શક્ય ન બને તો પણ શક્ય તેટલો સાર્થ બનાવવા હંમેશાં પ્રયત્ન કરવો. કેટલાંક પુસ્તકોનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવું, તો કેટલાંકનો માત્ર સાર આપી દેવાથી કામ પતી જાય, તો કેટલાંક પુસ્તકનાં ભાષાંતર સ્વસમાજને સમજાય એ રીતે વેશાંતર કરીને જ આપવા જોઈએ; કેટલાંક પુસ્તકો તે ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાતાં હોવાં છતાં; પોતાનો સમાજ અતિશય જુદા પ્રકારનો હોવાથી, તેના ભાષાંતરની સ્વભાષામાં જરૂર જ ન હોય; અને કેટલાંક પુસ્તકોનાં અક્ષરશઃ ભાષાંતર ઉપરાંત સારરૂપ ભાષાંતરની પણ જરૂર જણાય છે. અનુવાદ કરતી વખતે અનુવાદની કળા જ નહીં, પણ ગુણવત્તા ધરાવે છે કે કેમ? ઉતારવા જેવી છે કે કેમ? એનો અનુવાદ પક્ષે વિવેક ખૂબ જરૂરી છે તો જ સફળ અનુવાદ મળી શકે છે.

(પ્રાધ્યાપક, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય, અમદાવાદ)

(૧૧એમ, હિંડોળા કોમ્પ્લેક્ષ, લાડ સોસાયટી રોડ, કેનેરા બેંક બિલ્ડિંગ, નેહરુપાર્ક, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫. મો.: ૯૮૯૮૪૪૭૧૮૩. E-mail: sahitya@yahoo.co.in)

પાન નં. ૧૫ ઉપરથી ચાલુ...

સોનું આપણને પોસાય નહીં. તેથી સોનાને બદલે પિત્તળની પહેરી, ધાતુ તો પીળી જ ને! અને વળી સત્યનારાયણની કથામાં નથી આવતું કે ખાંડ ના મળે તો ગોળ લેવો પ્રસાદ માટે, એના જેવું...”

પત્ની અકળાઈને બોલી, “સારું, સારું, જાવ. સવારના પહોરમાં ખપાવવા નીકળી પડ્યા.”

ભગવાને મને છેતર્યો હતો એટલે બીજે દિવસે હું ભગવાનની આરતી કરું કે ન કરું એની અવઢવમાં હતો, છતાંયે આરતી કરતી વખતે ભગવાન મોઢામોઢ થાય તો એમનો ઉધડો લેવાશે એ વિચારે હું આરતી કરવા લાગ્યો. હું આરતી કરતો હતો એ જ વખતે અમારી કામવાળી બાઈ આવી. આવતાં વેંત જ એ બોલી,

“બહેન, બહેન, તમારું ભલું થજો. તમે મને જે વીંટી આપી હતી અને આપણે જેને પિત્તળની ગણતાં હતાં એ વીંટી તો સોનાની નીકળી. ગઈકાલે સાંજે હું સોનીને બતાવવા ગઈ હતી તો એ વીંટી તો સોનાની નીકળી... મને લાગે છે કે શેઠની પૂજા અને શ્રદ્ધા ફળી. ભગવાને ચમત્કાર કર્યો, પિત્તળની વીંટીને સોનાની કરી દીધી...”

આ સાંભળી હું પણ અચંબો પામ્યો. મેં આરતી-આરતી કરવી પડતી મૂકી. હું સીધો કામવાળી બાઈ પાસે પહોંચી ગયો, “લાવ, જોઉં!” એમ કહી મેં વીંટી જોવા બાઈનો હાથ પકડી લીધો. હું વીંટી જોતો જ હતો ને ઘરવાળી જોઈ ગઈ, “એય, એય, આ શું કરો છો? કોનો હાથ પકડો છો?”

મને એકદમ ભાન આવ્યું ને મેં તરત જ કામવાળી બાઈનો હાથ છોડી દીધો. હું એને “સોરી સોરી” કહેવા લાગ્યો. બાઈ પણ બોલી, “કંઈ વાંધો નહીં, સાહેબ, કંઈ વાંધો નહીં... તમે તો મને સોનાની વીંટી ભેટ આપી છે. કંઈ વાંધો નહીં...”

હું અધૂરી મૂકેલી આરતી પૂરી કરવા ગયો. મનમાં હતું કે આજે જો ભગવાન પ્રગટ થાય તો એની ખેર નથી. હું આરતી લેવા ગયો ત્યારે જોયું તો આરતીમાંની બધી દીવેટ ઘી ઓછું થવાથી ટાઢીબોળ થઈ ગયેલી.

(૮૩, સુવિધાનગર, ભુરાવાવ, ગોધરા — ૩૮૯ ૦૦૧.

મો.: ૯૭૨૬૧૬૬૦૩૧)

Cultivating Dynastic Politics

Rhik Kundu

Historian Ramachandra Guha likes to call himself a man of moderate views that are sometimes expressed in an extreme fashion. The 54-year-old who recently released his latest work, 'Patriots and Partisans', a collection of essays, tells TOI-Crest that we have reasons to hope.

You have said that the Right has been labelled patriotic because the Left believed its motherland to be somewhere else but India. Given Congress' history of mis-governance, is there no alternative for India?

Indian democracy is much more than party politics. The remarkable thing about this country though is that we are still a democracy and have the right to choose our leaders, to express ourselves, a free press and an independent judiciary. More importantly, over the last 60 years, we have cultivated remarkable sense of unity despite our pluralism. Despite all the efforts of RSS and VHP, Muslims, Jains, Sikhs, Buddhists and Christians still feel that they are a part of the country. India has a Muslim majority state, a Sikh majority state,

three Christian majority states, and Buddhist majority districts. So while despairing of the current political scenario, I am optimistic about Indian democracy and pluralism. What worries me is that some of the major institutions of democracy are declining - the efficiency of parliament, judiciary, legislature and the bureaucracy's ability to implement policy.

How important is a centrist party like Congress for a democracy?

Congress is an important party as it's the only all-India party. It's an inclusive umbrella under which all kinds of Indians can rest. And a country as diverse as India needs centrist party which features dialogue accommodations unlike extreme left or right parties. So Congress is still needed in India but as long as it is controlled by a single family, good leaders can't rise. If Rahul Gandhi does disastrously at the 2014 elections, it will be good for Congress and India because he is clearly not as well qualified as other leaders in the party. I believe for the Congress to save itself, it has to get rid of the first family.

You blame Indira Gandhi for dynastic politics and the Congress for introducing chamchagiri. How do these affect our democracy?

Indira Gandhi cultivated a culture where she said that the bureaucrats must be loyal to me, and this phenomenon is present in every state now. So at a state level, this can be interpreted in terms of a minister wishing his top bureaucrat to be from his village or caste. The autonomy of executive has been totally compromised by this culture. When a new minister comes, all the top bureaucrats lose their jobs. The old chief minister's favourites are replaced by the new chief minister's favourites. This is not what happens in Britain. Even in the BJP, as competent leaders who are not on good terms with the RSS are often not being allowed to rise to lead the party.

Is the Gandhi clan's charisma fading?

From Indira Gandhi to Rajiv to Sonia to Rahul, the charisma of Gandhi family is indeed diminishing. Rahul Gandhi can't win an election. This is evident with his loss in the UP elections. He should have been in Gujarat a month back campaigning for his party but I guess the party didn't want to risk him.

You have often chastised Indian media for its indifference to inequality and its worship of wealth. Yet, you say that today's press is more vigorous than it was in 60s/70s.

Electronic media in this country is too Delhicultred. You don't have reportage from different parts of the country. Studio journalism with five people discussing the fate of the country is absurd. Media is good at highlighting issues but not at solving them. It unfortunately polarises things. In the case of FDI in retail, instead of having panel discussions, a reporter could be sent to Punjab for a 20-minute story on who benefits by FDI in retail. Today's media doesn't do reflective analysis or long reports,

while some issues are taboo like environment because corporates don't want environment to be discussed.

What are the major socio-political changes our democracy has seen since the 1960s?

There's a much greater sense of national unity now. In the 60s, we still worried that we could break up as a single country as various separationist movements were taking place across the country. There was an emergency in 1970s when we thought India would become authoritarian rule. In the 1980s, there were Punjab and Assam conflicts where people thought these states could cede. There's greater respect for electoral democracy today. But there is the decline in the institutions of governance - delivery of healthcare, education, environment safeguards, building of infrastructure.

What has led to this decline?

The lack of attention to administrative reforms is a concern. The IAS is a stranglehold on all top jobs. All mature democracies need to get in professionals. For example, the ministry of health should have a good health administrator who is a doctor, running it, why should he be an IAS? A lot of professionals in mature democracies enter the government during mid-career. We haven't modernised the system of recruitment or training of judges.

Do we have reasons to hope at all?

I have seen several unfortunate events like the Emergency and 1991 Ayodha dispute, but none have been able to break the country. I believe that there are reasons to be optimistic about its future.

(Courtesy: The Crest:Times of India December 15, 2012)

વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં પરિષદનું બીજારોપણ

વલ્લભવિદ્યાનગર મુકામે ૧૯૫૭ના ડિસેમ્બરમાં, ઈન્ડિયન હિસ્ટરી કોંગ્રેસનું ૨૦મું અધિવેશ ભરાયું ત્યાં 'ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ખૂટતી કડીઓ' વિશે પરિસંવાદ યોજવામાં આવેલો. વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા શ્રી ભાઈલાલભાઈ ઘાભાઈ પટેલનો ઉત્સાહ અજબ હતો. એમને ઇતિહાસમાં અંગત અભિરુચિ પણ હતી. એમણે આ પ્રસંગે ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી અધ્યયન તથા સંશોધનની પ્રવૃત્તિઓ સંકલિત કરી પ્રોત્સાહન આપવા તા. ૨૯મી ડિસેમ્બર ગુજરાતના ડેલિગેટોનું એક ખાસ સંમેલન ભર્યું ને એ સંમેલને ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ નામે સંસ્થા સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું.

પરિષદનું બંધારણ ઘડવા એડહોક કમિટી નિર્માઈ અને આમ ઈન્ડિયન હિસ્ટરી કોંગ્રેસના અધિવેશન નિમિત્તે વલ્લભવિદ્યાનગરમાં ૧૯૫૭માં 'ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ'નું બીજારોપણ થયું.

૧૯૫૮માં અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે સ્થળોએ પરિષદના સામાન્ય સભ્યો નોંધવાની હિલચાલ થઈ. પરંતુ એડહોક કમિટીની કામગીરીમાં શિથિલતા આવી. ૧૯૫૯નું વર્ષ પણ પસાર થવા લાગ્યું. પરિષદની સ્થાપનામાં સક્રિય રસ ધરાવતા કેટલાક સભ્યોએ શ્રી ભાઈલાલભાઈ પટેલને આ બાબતમાં નિર્ણાયક માર્ગદર્શન આપવા અનુરોધ કર્યો. અમદાવાદમાં ઓક્ટોબરમાં 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ'નું ૨૦મું સંમેલન ભરાયું તે પ્રસંગે શ્રી ભાઈલાલભાઈએ ત્યાં હાજરી આપી સક્રિય રસ ધરાવતા સભ્યોને 'ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ'ની વિધિસર કાર્યવાહી શરૂ રવાનું કાર્ય સંભાળી લેવા વિનંતી કરી અને જન્મતાંવેંત મૃત:પાય બનેલી પરિષદમાં પ્રાણસંચાર થયો.

એડહોક કમિટીના મંત્રીએ અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાના મકાનમાં સંસ્થાના નોંધાયેલા સભ્યોની સામાન્ય સભા બોલાવી, એની સમક્ષ બંધારણનો મુસદ્દો રજૂ કર્યો ને સભ્યોએ એના પર ચર્ચાવિચારણા કરી એને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું. એમાં પરિષદનું વર્ષ ૧લી એપ્રિલથી ૩૧મી માર્ચ સુધીનું ગણ્યું હોઈ પરિષદનું સત્તાવાર કામકાજ તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૬૦થી શરૂ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

યજમાનસંસ્થા સેરલિપ

ચરોતરના મહાન સપૂત અને અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની પુણ્યાઈસભર પ્રેરણાથી પૂજ્ય ભાઈકાકા અને પૂજ્ય ભીખાભાઈ સાહેબે ૧૯૪૫-'૪૬માં ચારુતર વિદ્યામંડળ અને વલ્લભ વિદ્યાનગરની સ્થાપના કરીને સમાજના વિશાળ હિતમાં નવતર શિક્ષણયજ્ઞ આરંભ્યો. નિષ્ઠાવાન સનદી અધિકારી રહેલા ડૉ.એચ.એમ.પટેલ સાહેબે એનું સુપેરે સંવર્ધન કર્યું. ૧૯૮૪થી આઘસ્થાપકોએ ચીધેલા માર્ગે આ શિક્ષણયજ્ઞની જ્યોતને પ્રજ્વલિત રાખતાં શિક્ષણમહર્ષિ ડૉ.સી.એલ. પટેલે ઘરઆંગણે ૨૧મી સદીની માંગને અનુરૂપ અઘતન શિક્ષણસંસ્થાઓની સ્થાપનાની સાથે જ ન્યૂ વલ્લભ વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્માનું પુણ્યકાર્ય કરતાં આધુનિક શિક્ષણના શિલ્પી તરીકે વિનમ્રભાવે યોગદાન કર્યું.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન અને કાર્યો અંગે સંશોધન માટેની સમગ્ર દેશમાં સૌપ્રથમ સંશોધન સંસ્થા 'સેન્ટર ફોર સ્ટડીઝ એન્ડ રિસર્ચ ઓન લાઈફ એન્ડ વર્ક્સ ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ(સેરલિપ)' રૂપિયા ૬ કરોડના ખર્ચે સ્થાપવાનું બીડું ડૉ.સી.એલ. પટેલના નેતૃત્વમાં ચારુતર વિદ્યામંડળે ૨૦૦૯માં ઝડપ્યું. આ સંસ્થામાં ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી માધ્યમમાં સરદાર પટેલ વિશે સંશોધન કાર્ય કરવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીયકક્ષાના વિદ્વાનોને આ કામમાં જોડાવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થામાં ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર,સમાજશાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાં એમ. ફિલ. અને પીએચ.ડી.નો અભ્યાસક્રમ ચલાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સરદાર પટેલના જીવન-કાર્ય અંગેના સંશોધનો માટે રિસર્ચ ફેલો તરીકે પણ સંશોધકોને આવકારવામાં આવે છે. અત્યારસુધીમાં આ સંસ્થામાંથી ૩૯ જેટલા એમ.ફિલ.ના વિદ્યાર્થીઓએ સરદાર પટેલના જીવન-કાર્ય ઉપર લઘુશોધનબંધ રજૂ કરી એમ.ફિલ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. અત્યારે ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ એમ.ફિલ. અને ૮ વિદ્યાર્થીઓ પીએચ.ડી. કરી રહ્યા છે.

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ

વર્ષ ૨૦૧૨-'૧૪ના હોદ્દાદારો

પ્રમુખ : પ્રિ.ડૉ.જગદીશ એસ.ચૌધરી

ઉપપ્રમુખ : શ્રી નરેશ અંતાણી, ડૉ.ધર્મેશ પંડ્યા

કાર્યાલય મંત્રી : ડૉ.હસમુખ એસ.પટેલ

મંત્રી : ડૉ.વસંત આર.પટેલ, ડૉ.નરેશ પરીખ

કોષાધ્યક્ષ : ડૉ.વર્ષાબેન જાની

કાર્યાલયનું સરનામું :

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ

ભો.જે.વિદ્યાભવન, એચ.કે.આર્ટ્સ કોલેજ કંપાઉન્ડ

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

મો.૯૭૨૩૪ ૫૨૧૨૧

ચારુતર વિદ્યામંડળસંચાલિત
સેન્ટર ફોર સ્ટડીઝ એન્ડ રિસર્ચ ઓન લાઈફ એન્ડ વર્ક્સ
ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ(સેરલિપ)ના યજમાનપદે

ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ

૨૭મું અધિવેશન

વલ્લભ વિદ્યાનગર

૧૧-૧૨ જાન્યુઆરી ૨૦૧૩

ઉદ્ઘાટન સત્ર

શુક્રવાર, ૧૧ જાન્યુઆરી ૨૦૧૩ સવારે ૧૦.૦૦ કલાકે

ઉદ્ઘાટક અને અધ્યક્ષ : ડૉ.સી.એલ.પટેલ
અધ્યક્ષ, ચારુતર વિદ્યામંડળ

મુખ્ય અતિથિ : ડૉ.એન.આર.વરાડપાંડે
લઘ્વપ્રતિષ્ઠ ઈતિહાસકાર અને સંશોધક, નાગપુર

પરિષદ પ્રમુખ : ડૉ.જગદીશ ચૌધરી
પ્રમુખ, ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ

સમાપન સત્ર

શનિવાર, ૧૨ જાન્યુઆરી ૨૦૧૩ સવારે ૧૦.૩૦ કલાકે

અધ્યક્ષ : પ્રિ.આર.પી.પટેલ
માનદ મંત્રી, ચારુતર વિદ્યામંડળ

મુખ્ય અતિથિ: ડૉ.નીરજા સિંહ
લઘ્વપ્રતિષ્ઠ ઈતિહાસ લેખિકા, દિલ્હી યુનિવર્સિટી, નવી દિલ્હી

માનવંતા મહેમાન: ડૉ.હરીશ પાઠ
કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

પ્રિ.એસ.એમ.પટેલ
માનદ કાર્યકારી મંત્રી, ચારુતર વિદ્યામંડળ

અધિવેશન સ્થળ:

શ્રીમતી કમલાબેન શંકરભાઈ પટેલ ઓડિટોરિયમ, જીસેટ એન્જિનિયરિંગ કોલેજ, બાકરોલ ગેટ પાસે

ચારુતર વિદ્યામંડળ અને વલ્લભ વિદ્યાનગરના સંસ્થાપક પૂ.ભાઈકાકાની પ્રેરણાથી વર્ષ૧૯૫૭માં સ્થપાયેલી ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના ૨૭મા અધિવેશનમાં પરિષદના નોંધાયેલા સભ્યોને સહભાગી થવા માટે અમારું ભાવભીનું નિમંત્રણ છે.

નિમંત્રક

ડૉ.હસમુખ પટેલ (૯૭૨૩૪ ૫૨૧૨૧)

ડૉ.નરેશ પરીખ (૯૮૨૪૩ ૪૪૬૭૪)

ડૉ.વસંત પટેલ (૯૬૨૪૫ ૫૬૬૫૪)

મંત્રીઓ, ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ

પ્રા.હરિ દેસાઈ (૯૮૯૮૫ ૪૩૮૮૧)

નિયામક

સેરલિપ

ચારુતર વિદ્યામંડળ

આયોજન મંત્રીઓ: ડૉ. વસંત પટેલ (આસિ. પ્રોફેસર: ઈતિહાસ), ડૉ. પારુલતીના દોશી (આસિ. પ્રોફેસર: સોશિયોલોજી)

સેરલિપ, સીવીએમ બંગલો-૧૮, ભાઈકાકા લાઈબ્રેરી સામે, વલ્લભ વિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦, જિ. આણંદ

ઉદ્ઘાટન સત્રના મુખ્ય અતિથિ : ડૉ.એન.આર.વરાડપાંડે(નાગપુર)

- જન્મ : ૨૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧ (૯૨ વર્ષ) ● સંસ્કૃત, તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિશ્વઈતિહાસના વિદ્વાન. ભારતીય યુનિવર્સિટીઓ ઉપરાંત ઓક્સફર્ડમાં અધ્યયન ● નાગપુર અને સાગર યુનિવર્સિટીઓમાં સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક ● ભારત સરકારના સંરક્ષણ મંત્રાલયના ડિફેન્સ રિસર્ચ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓર્ગેનાઈઝેશન(ડીઆરડીઓ)ના મુખ્ય મનોચિકિત્સક અને મનોવિજ્ઞાન સંશોધન નિયામકપદેથી નિવૃત્ત. ● ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસ વિશે અનેક ગ્રંથોના રચયિતા

સમાપન સત્રનાં મુખ્ય અતિથિ : ડૉ.નીરજા સિંહ(નવી દિલ્હી)

- જન્મ : ૧૭ ઓક્ટોબર ૧૯૬૦ (૫૨ વર્ષ) ● નવી દિલ્હીસ્થિત જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટી(જેએનયુ)માંથી ઈતિહાસમાં એમ.એ.,એમ. ફિલ. પછી પ્રા.વિપિન ચંદ્રના માર્ગદર્શનમાં પીએચ.ડી.કરનાર. ● યુજીસીની વિવિધ સંશોધન ફેલોશિપ મેળવનાર. ● સરદાર પટેલના ગાંધીજી, નેહરુ, રાજેન્દ્ર પ્રસાદ અને રાજાજીના સંબંધો વિશે સંશોધન ગ્રંથોનાં રચયિતા. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ અને સેજ પબ્લિકેશન્સનાં લેખિકા
- દિલ્હી યુનિવર્સિટીની સત્યવતી કોલેજ(સાંધ્ય)માં ઈતિહાસનાં એસોસિયેટ પ્રોફેસર

ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદનાં અધિવેશનો

ક્રમ	પ્રમુખનું નામ	અધિવેશન સ્થળ	વર્ષ
૧	ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી	અમદાવાદ	૧૯૬૨
૨	ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	વડોદરા	૧૯૬૪
૩	પ્રો. કેશવલાલ હિં. કામદાર	વડોદરા	૧૯૬૬
૪	પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખ	વલ્લભ વિદ્યાનગર	૧૯૬૮
૫	ડૉ. સતીશચંદ્ર મિશ્ર	રાજકોટ	૧૯૭૦
૬	ડૉ. હસમુખ ધીરજલાલ સાંકળિયા	દ્વારકા	૧૯૭૧
૭	ડૉ. રમણલાલ નાગરજી મહેતા	ભૂજ	૧૯૭૩-'૭૪*
૮	પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	પાટણ	૧૯૭૫
૯	ડૉ. પનુભાઈ ભટ્ટ	વડનગર	૧૯૭૭
૧૦	શ્રી શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેશાઈ	મોડાસા	૧૯૭૯
૧૧	શ્રી મણિલાલ વોરા	સુરત	૧૯૮૧
૧૨	ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા	વઢવાણ	૧૯૮૩
૧૩	ડૉ. ચીનુભાઈ નાયક	અમદાવાદ	૧૯૮૪-'૮૫*
૧૪	ડૉ. રમેશકાંત પરીખ	માતાના મઢ	૧૯૮૫-'૮૬*
૧૫	ડૉ. મકરંદ મહેતા	કલકત્તા	૧૯૮૮
૧૬	ડૉ. રસેશ જમીનદાર	આણંદ	૧૯૯૧
૧૭	ડૉ. ઉષાબેન ભટ્ટ	અમદાવાદ	૧૯૯૩
૧૮	ડૉ. જયકુમાર શુકલ	હૈદરાબાદ	૧૯૯૪
૧૯	ડૉ. શિરીનબેન મહેતા	અમદાવાદ	૧૯૯૭
૨૦	ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી	પાનન્ડ્રો	૧૯૯૯
૨૧	ડૉ. ભારતીબેન શેલત	કોટા	૨૦૦૧
૨૨	ડૉ. થોમસ પરમાર	હૈદરાબાદ	૨૦૦૨
૨૩	ડૉ. ભાનુપ્રસાદ જોશી	નવસારી	૨૦૦૪
૨૪	પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ	માઉન્ટ આબુ	૨૦૦૬
૨૫	ડૉ. મંગુભાઈ પટેલ	જયપુર	૨૦૦૮
૨૬	ડૉ. કે. સી. બારોટ	ચંદ્રાલા	૨૦૧૦
૨૭	ડૉ. જગદીશ ચૌધરી	વલ્લભ વિદ્યાનગર	૨૦૧૩

* અધિવેશન ડિસેમ્બર-જાન્યુઆરીમાં યોજાયાં હતાં.

વિધવાના પુનઃવિવાહ

પારુલટીના દોશી

(શિક્ષણમહર્ષિ ડૉ. સી.એલ. પટેલના વડપણ હેઠળના ચારુતર વિદ્યામંડળે ભારતીય મહિલા વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાનું ભગીરથ કાર્ય હાથ ધર્યું છે. આ પ્રકલ્પ હેઠળ વેદકાલીન સ્ત્રીઓ વિશે સંશોધનકાર્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. અહીં વૈદિક યુગની સ્ત્રીનાં વિવિધ પાસાઓ શ્રેણીબદ્ધ કરાયાં છે. આપનાં સૂચનો અને પ્રતિભાવોની પ્રતીક્ષા છે. - તંત્રી)

વિગતઃ ધવઃ પતિર્યસ્યાં સા... આ શબ્દોનો અર્થ છે: પતિથી વિયુક્ત સ્ત્રી^૧ અથવા જેનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે એવી સ્ત્રી અથવા તો મૃતપતિકા^૨ કે વિધવા!

વેદકાલીન વિધવાની સ્થિતિ અત્યંત કરુણ અને દયનીય હતી. આચાર્ય ધર્મશિરસૂ અનુસાર વિધાવનાત્ વિધવા કહેવાય છે. અર્થાત્ પતિનું મૃત્યુ થાય ત્યારે શોકાતુર અવસ્થામાં તે આમથી તેમ પછડાય છે અથવા તો ભયવિહવળ થઈને રસ્તે રડે છે.^૩ ઋગ્વેદમાં વાયુની તીવ્ર ગતિથી કાંપતી પૃથ્વીની તુલના પતિવિયુક્ત થવાના કારણે થર થર કાંપતી સ્ત્રી^૪ સાથે કરવામાં આવી છે. જોકે વેદગ્રંથોમાં વિધવા નારીને સંરક્ષણ^૫ પૂરું પાડવાનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે, પરંતુ પતિના મૃત્યુ પછી સ્ત્રીના માથે દુઃખના ડુંગરા તૂટી પડતા હતા એ પણ વાસ્તવિકતા છે!

વૈદિક વિધવાનો આ દુઃખ અને દુર્દેશમાંથી ઉદ્ધાર કરવા માટે વેદગ્રંથોમાં તેને પુનર્વિવાહ તથા નિયોગની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે...' ડૉ. કમલાએ 'ઋગ્વેદ મેં નારી'માં આ શબ્દો નોંધ્યા છે. તેમણે લખ્યું છે કે, 'નિયોગ એટલે કોઈ વિધવા કે નિઃસંતાન સ્ત્રીને સંતાનપ્રાપ્તિ માટે કોઈ પુરુષ સાથે નિયોજિત કરવી.

ઋગ્વેદની એક ઋચામાં વિધવેવ દેવરમ્^૬ એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એનો અર્થ એ છે કે વિધવા સ્ત્રી દિયરને પતિરૂપમાં અપનાવી શકે છે. દિયરનો પ્રચલિત અર્થ પતિનો ભાઈ છે. પણ આચાર્ય યાસ્ક વિધવાના થનારા કોઈપણ વરને દેવર કે બીજો વર કહે છે. જોકે આચાર્ય સાયણ દેવરનો અર્થ પતિનો ભાઈ જ કરે છે. વિધવાના આ વિવાહનો નિર્દેશ એક વેદમંત્રમાં વર્ણિત દેવુકામા શબ્દથી પણ મળે છે. સ્વામી દયાનંદે તેનો અર્થ આવશ્યકતા હોય ત્યારે નિયોગાર્થે દિયરની કામના કરનારી કર્યો છે, જ્યારે કેટલાકે 'દિયરને ચાહનારી' કે 'દિયરની ઉપેક્ષા ન કરનારી' એવો કર્યો છે!^૭

વેદકાળના મંત્રોમાં પણ નિયોગનો પરોક્ષ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એક મંત્ર અનુસાર સૌથી પહેલાં સોમ સ્ત્રીને પત્નીરૂપમાં મેળવે છે, ગન્ધર્વ તેનો બીજો પતિ બને છે, ત્રીજા પતિ તરીકે અગ્નિ તેને પ્રાપ્ત કરે છે અને મનુષ્ય તેનો ચોથો પતિ^૮ છે... સ્વામી દયાનંદ આ મંત્રને નિયોગ સાથે જોડે છે અને સંતાનપ્રાપ્તિ માટે દસ પુરુષ સુધી નિયોગનો અધિકાર માને છે. શરત એટલી જ કે એક સમયે એક જ પુરુષ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ.^૯ વિધવાના પરપુરુષ સાથેના આ સંબંધને હીનતાથી જોવામાં આવતો નહોતો. ઊલટું, તેમની જોડી અખંડ રહે એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવતી. વેદમંત્રો અનુસાર, જ્યારે સ્ત્રી એક પછી બીજા પતિને પ્રાપ્ત થાય અને બન્ને અગ્નિમાં આહુતિ આપે તો તેમનો વિયોગ થતો નથી.^{૧૦} અને જો બીજો પતિ અગ્નિમાં અજની આહુતિ આપે તો તે તેની પુનર્વિવાહિત પત્ની સાથે એક જ લોકમાં^{૧૧} રહે છે... આમ નિયોગ એ વૈદિક સમાજમાં સર્વસ્વીકૃત પ્રથા હતી.

વેદગ્રંથોમાં નિયોગની પ્રથાનું વર્ણન આ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે: વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તેના મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર માટે સ્મશાનમાં લઈ જવાતો. પરિવારના સભ્યો, સગાંસંબંધીઓ અને કેટલીક સધવા સ્ત્રીઓ આ સ્મશાનયાત્રામાં જોડાતી. જેનું મૃત્યુ થયું હોય તેની વિધવા પણ આ સ્મશાનયાત્રામાં સામેલ થતી. સ્મશાનમાં તેને પતિના મૃતદેહની બાજુમાં સૂવાનું કહેવામાં આવતું. વિધવા મૃત પતિને પડખે સૂઈ જતી. એનો અર્થ એવો થતો કે તે પત્ની તરીકેનું કર્તવ્ય એટલે કે પતિને મૃત્યુના દ્વાર સુધી સાથ દેવાની ફરજ બજાવી

ચૂકી છે. એટલે વિધવાના નિકટના સ્વજનો તેને કહેતા: હે સ્ત્રી, તું તારા મૃત પતિની બાજુમાં સૂઈ રહી છે તે ઉચિત નથી. ઘર, પરિવાર અને સંતાનોનો વિચાર કરીને સંસાર તરફ ચાલ. એ પાણિગ્રહણ કરનારા અને ગર્ભ ધારણ કરાવનારા દ્વિતીય પતિના સંબંધથી આવેલા આ પુરુષનું પત્ની બાવથી^{૧૩} અનુસરણ કર... આ મંત્રમાં હસ્તગ્રાભ, દિધિષુ અને દેવર જેવા શબ્દ પુનર્વિવાહિત વિધવાના બીજા પતિના સૂચક છે. આ બીજો પતિ એટલે પતિનો ભાઈ. તે મૃત ભાઈના હાથમાંથી કામઠું લઈ લેતો. આ ધનુષ્યના માધ્યમથી તે મૃત ભાઈનું જે કાંઈ પણ હોય તેનો વારસ બની જતો. વિધવા મૃત પતિની બાજુમાંથી ઊઠતી અને દિયરનો હાથ ઝાલતી. એ રીતે વિધવા પતિના ભાઈની કાયદેસરની પત્ની બની જતી. આ વિધિ અંતિમક્રિયાનો જ એક હિસ્સો હતી!^{૧૪}

પતિની ચિતાની રાખ પણ ઠંડી ન થઈ હોય અને વિધવા સ્મશાનમાં જ પુનઃવિવાહ કરી લે એ થોડું અનુચિત જણાય, પરંતુ ડૉ. ભગવત સરણ ઉપાધ્યાય આ ઉતાવળનું કારણ જણાવતાં કહે છે: ‘એ સમયમાં આર્યોએ નવી નવી જ વસાહત સ્થાપી હતી. એટલે વસાહતના જે મૂળ નિવાસીઓ હતા તે દાસ અને દસ્યુ પ્રજાથી નવી વસાહતને તેમણે સુરક્ષિત રાખવાની હતી. વળી તેમણે વસાહતનો વ્યાપ અને વિસ્તાર પણ વધારવાનો હતો. એ માટે સંખ્યાબળ વધારે હોય એ જરૂરી હતું. એથી આર્યો પ્રજનનક્ષમ વિધવાઓ સાથે લગ્ન કરીને તેમને સમાજની મુખ્ય ધારા સાથે જોડી દેતા હતા. એ રીતે વસ્તી પણ વધારતા. એ વખતે ક્ષણે ક્ષણે યુદ્ધનો ડર રહેતો. જો સંખ્યા વધારે હોય તો જ શત્રુઓ સામે ટકી શકાય એ સંજોગોમાં પુત્રને જન્મ આપનારી માતાઓની સંખ્યા પૂરતી હોય એ આવશ્યક હતું. એટલે પ્રજનનક્ષમ વિધવાઓ આર્યોને અત્યંત પ્રિય હતી. તેઓ સ્ત્રીને એક દિવસ માટે પણ વિધવા ન રહેવા દેતા. ઉપરાંત સ્ત્રીને સક્ષમ માતા તરીકે જ જોવામાં આવતી. માતૃત્વ ધારણ કરવાની ક્ષમતા એ સ્ત્રીની વિશેષતા હતી. અને બાળકને જન્મ આપવો એટલું મહત્ત્વનું ગણાતું કે આર્યો વિધવાઓ સાથે પુનઃવિવાહ કરી લેતા હતા.’^{૧૫}

વૈદિક સમાજમાં વિધવાઓના પુનઃવિવાહ સાથે બીજું કારણ પણ જોડાયેલું હતું. એ વિશે ડૉ. એ.એસ.

અલ્લેકરે નોંધ્યું છે કે, ‘ક્યારેક વ્યક્તિ નિઃસંતાન અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામતી. વ્યક્તિ પુત્રહીન દશામાં મૃત્યુ પામે એ આધ્યાત્મિક દુર્ઘટના ગણાતી. એવા સંજોગોમાં પોતાના ભાઈની સ્મૃતિ જળવાઈ રહે અને તેને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળે એ માટે ભાભીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની પવિત્ર ફરજ ભાઈની જ હતી. જો એમ ન કરવામાં આવે તો વિધવા કોઈ અજાણ્યાને પરણી જાય એવું જોખમ પણ રહેલું હતું. વળી એ વખતે પુત્ર દત્તક લેવાની બાબતમાં સમાજમાં ઉદાસીનતા પ્રવર્તતી હતી. એક વેદમંત્ર અનુસાર દત્તક પુત્રથી સંતોષ થતો નથી.’^{૧૬} બીજાએ ઉત્પન્ન કરેલો દત્તક પુત્ર પોતાનો પુત્ર ગણાય જ નહીં. કારણ કે એ એકદમ અજાણ્યો હોય છે. તેની નસોમાં આપણું લોહી વહેતું નથી. જ્યારે નિયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા પુત્રમાં માતાનું લોહી વહે છે. તેનામાં પિતાનું લોહી ભલે ન હોય, પિતાના અત્યંત નજીકના સંબંધીનું રક્ત તો તેની નસમાં હોય જ છે. એ રીતે દત્તક પુત્ર કરતાં નિયોગથી પ્રાપ્ત પુત્ર વધુ નજીક ગણાય છે. એવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ વિધવાના પુનઃવિવાહ કરાવવામાં આવતા હતા.’^{૧૭}

વિધવાના આ પ્રકારના પુનઃવિવાહનો ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે. મંત્રમાં મૃત પતિને સંબોધીને કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘આ સ્ત્રી પતિકુળના હિતની અભિલાષા કરતી સ્વધર્મનો નિર્વાહ કરવા માટે આપની પાસે આવી છે. ધર્મમાં રત આ સ્ત્રીને શ્રેષ્ઠ સંતાનો અને ધનસંપદા આપો.’^{૧૮} આ મંત્રમાં ‘ધર્મ પુરાણમનુપાલયન્તી’ શબ્દ ટાંકવામાં આવ્યો છે. સ્વામી દયાનંદે આ શબ્દનો અર્થ ‘સનાતન નિયોગ ધર્મની રક્ષા કરનારી’ કર્યો છે. ડૉ. કમલા પણ આ વાતમાં સૂર પુરાવે છે. આ શબ્દનું અર્થઘટન એ છે કે જેમ અગાઉ મૃતપતિકા સ્ત્રીઓએ બીજા પતિનો સ્વીકાર કરીને પુનઃવિવાહ કે નિયોગ કર્યો અને પતિશોક દૂર કર્યો એમ આ પુરાતન ધર્મનું પાલન કરતાં તમે પણ એવું જ કરો...’^{૧૯} આમ આ મંત્રમાં વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

વેદગ્રંથોમાં વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરતા કેટલાક મંત્રો જોવા મળે છે, પરંતુ વિદેશી સંશોધકો એવું માને છે કે એ સમયમાં મૃતપતિકાઓ સતી થતી હતી. તેમણે ‘ધર્મ પુરાણમનુપાલયન્તી’નો અર્થ એવો કર્યો છે કે સતી થવું જ પ્રાચીન ધર્મ હતો! આ સંદર્ભમાં

એ.એ. મેકડોનેલે ‘વૈદિક માયથોલોજી’માં નોંધ્યું છે કે, ‘વેદકાળમાં મૃત પુરુષને એનાં શસ્ત્રો અને એની પત્ની સાથે અગ્નિદાહ દેવામાં આવતો એવું પુરવાર કરતા અવશેષો આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. ઋગ્વેદમાં અંતિમ સંસ્કારની ક્રિયામાં મૃત પતિની બાજુમાં પત્નીને બેસાડવામાં આવતી. ત્યાર પછી મૃતકના હાથમાંથી ધનુષ્ય કાઢી લઈને ચિતા પર મૂકવામાં આવતું. આ બાબત દર્શાવે છે કે પ્રાચીન સમયમાં પરલોકમાં મનુષ્યને સાથ આપી શકે એ માટે એની પત્ની અને શસ્ત્રોને પણ બાળવામાં આવતા.’^{૨૦}

ડૉ. એ.એસ. અલ્તેકર આ વિધાન સાથે સહેજ પણ સહમત નથી. તેમણે ‘ધ પોઝીશન ઓફ વુમન ઈન હિન્દુ સિવિલાઇઝેશન’માં ભારપૂર્વક એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં ક્યાંય સતી પ્રથાનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી!

‘ઋગ્વેદમાં સ્ત્રી સતી થઈ હોય એવો એક પણ બનાવ બન્યો હોત તો એના સંદર્ભ જરૂર મળ્યાં હોત...’ ડૉ. અલ્તેકરે આમ કહીને ઉમેર્યું છે કે, ‘અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન વિલિયમ બેન્ટીકે સતી પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારે જોરદાર ઉહાપોહ સાથે એવી દલીલો કરવામાં આવી હતી કે અંતિમક્રિયા વખતે ઉચ્ચારાતા વૈદિક મંત્રોમાં સતી પ્રથાનો ઉલ્લેખ થતો હતો. પરંતુ આ દલીલમાં વજૂદ નથી. પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળમાં કદાચ સતી પ્રથાનું અસ્તિત્વ હશે, પરંતુ વેદકાળમાં ઊભી થયેલી રાજકીય પરિસ્થિતિને પગલે સતી પ્રથા નાબૂદ કરવામાં આવી. સાથે જ નિયોગ અને પુનઃવિવાહને માન્યતા આપવામાં આવી. વૈદિક મુખિયાઓને હિટલર અને મુસોલિનીની જેમ વધુ ને વધુ લડવૈયાઓની ચાહત હતી. દરેક ઘરમાં આઠ નહીં પણ દસ દીકરા હોય એ તેમનું સૂત્ર હતું. એ સમયમાં આર્યોની તુલનામાં કદાચ અનાર્યોની સંખ્યા વધારે હશે. તેથી પોતાનું સંખ્યાબળ વધારવા આર્યોએ વિધવાના પુનઃવિવાહ કરવામાં જ શાણપણ માન્યું હશે. અનાર્યો સાથેના અવિરત સંઘર્ષના સંજોગોમાં વિધવાને બાળી મૂકવી એ આત્મઘાતી નીતિ હતી. જેથી વૈદિક વડીલો એવા તારણ પર પહોંચ્યા હતા કે સમાજના વ્યાપક હિતને ધ્યાનમાં રાખતાં સતી પ્રથા નાબૂદ કરવી જરૂરી છે. આમ એક સમયે સતી પ્રથાની હિમાયત

કરનારા આર્યોએ સમયની માંગને ધ્યાનમાં રાખીને આ કૂર પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો.’^{૨૧}

આર્યો એક સમયે સતી પ્રથાની હિમાયત કરતા હતા એવું તો અવિનાશચન્દ્ર દાસ પણ માને છે. તેમણે ‘ઋગ્વૈદિક કલ્ચર’માં નોંધ્યું છે કે, ‘આર્યોની સભ્યતાના અત્યંત પ્રાથમિક તબક્કામાં તેમનામાં સતી પ્રથા હશે. આ પ્રથાના પુરાવારૂપે જ હજુ પણ કેટલીક જંગલી જાતિઓમાં પતિની ચિતામાં પત્નીને બાળી મૂકવાની પ્રથા જોવા મળે છે. મૃત વ્યક્તિને પરલોકમાં પણ ઘર જેવી જ સુખસુવિધા મળે એ કારણસર પતિની ચિતામાં પત્નીને પણ બાળી મૂકાતી. ઉપરાંત પશુનો બલિ ચડાવવામાં આવતો અને અનાજના દાણા અગ્નિને અર્પણ કરાતા. આર્યોની સંસ્કૃતિની આરંભિક અવસ્થામાં જોવા મળતી આ સતી પ્રથાનો વેદકાળમાં તો સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો હતો.’^{૨૨}

વેદકાળમાં સતી પ્રથાનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો હતો એવું તો ડૉ. કમલાનું પણ માનવું છે, પરંતુ તેમનો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે. એ કહે છે: ‘વૈદિક દયા અને અહિંસા જેવા માનવીય સિદ્ધાંતોને જોતા એ સમયમાં સતી પ્રથા જેવી કૂર પ્રથાનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે એ માની શકાય એમ નથી. વળી વેદકાળમાં કન્યા, બહેન, પત્ની અને માતા જેવા તમામ સ્વરૂપમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું હતું, એટલે સતી જેવી અમાનુષી પ્રથા પ્રવર્તતી હોય એ શક્ય જ નથી.’^{૨૩}

આ દલીલમાં વજૂદ છે. કારણ કે સતી પ્રથાનું પ્રચલન હોત તો પુનર્ભુ^{૨૪} જેવો શબ્દ વેદગ્રંથોમાં ન હોત, કેમ કે પુનર્ભુનો અર્થ છે: પુનઃવિવાહિત સ્ત્રી!

સંદર્ભો:

૧. વૈદિક સંહિતાઓ મેં નારી, ડૉ. માલતી શર્મા, પૃ. ૨૨૮
૨. ઋગ્વેદ મેં નારી, કમલા, પૃ. ૧૨૮
૩. એજન
૪. પ્રેજામજ્ઞેષુ વિશુરેવ રજતે ભૂમિર્થામિષુ યદ્વ યુજંતે શુભે । ઋગ્વેદ ૧.૮૭.૩
- આ મરુદ્ગણ યુદ્ધસ્થળ પર આક્રમણની મુદ્રામાં વેગથી જાય છે તો પૃથ્વી પણ અનાથ નારીની માફક કાંપવા લાગે છે.

૫. યુવં હ ક્ષં યુવામશ્વિના શયું યુવં વિધન્તં વિધવામુરુષ્યથઃ । ઋગ્વેદ ૧૦.૪૦.૮
- હે અશ્વિનીકુમારો, આપે પોતાના સહાયક કૃશ, ઋષિ શંયુ તથા વિધવા નારીને સંરક્ષિત કર્યા હતા.
૬. કો વાં શયુન્ના વિધવેવ દેવરં મર્યં ન યોષા કૃણુતે સધસ્થ આ । ઋગ્વેદ ૧૦.૪૦.૨
- જેમ વિધવા સ્ત્રી બીજા વરને તથા સુંદર સ્ત્રી પોતાના પતિને સન્માનિત કરે છે તેવી રીતે યજ્ઞમાં આપનું આવાહન કોણ કરે છે?
૭. ઋગ્વેદ મેં નારી, પૃ. ૧૨૮
૮. સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ । તૃતીયો અગ્નિષ્ટે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજાઃ ॥ ઋગ્વેદ ૧૦.૮૫.૪૦
- હે સૂર્યા, સોમે સૌથી પહેલાં તમને પત્નીરૂપમાં મેળવ્યાં. ત્યાર બાદ ગન્ધર્વ તમારા પતિ થયા. આપના ત્રીજા પતિ અગ્નિદેવ છે. મનુષ્ય વંશજ આપના ચોથા પતિ છે.
૯. ઋગ્વેદ મેં નારી, પૃ. ૧૩૦
૧૦. યા પૂર્વં પર્તિ વિક્ત્વાથાન્યં વિન્દતેડપરમ્ । પચ્છૌદનં ચ તાવજં દદાતો ન વિ યોષતઃ । અથર્વવેદ ૯.૫.૨૭
- જે સ્ત્રીઓ પહેલા પતિની સાથે રહે છે અથવા જે બીજા પતિનું વરણ કરી લે છે, એવી બન્ને પ્રકારની નારીઓ પંચૌદનના રૂપમાં સ્વયંને સમર્પિત કરીને પણ અલગ થતી નથી.
૧૧. સમાનલોકો ભવતિ પુનર્ધુવાપરઃ પતિઃ । યોરુજં પચ્છૌદનં દક્ષિણા જ્યોતિષં દદાતિ ॥ અથર્વવેદ ૯.૫.૨૮
- જે વ્યક્તિ પંચૌદન અજને દક્ષિણના તેજથી યુક્ત સમર્પિત કરે છે એવા બીજા પતિ પણ પુનઃવવાહિત સ્ત્રીની સાથે એક જ લોકમાં રહે છે.
૧૨. વુમન ઈન ઋગ્વેદ, ડૉ. ભગવદ સરણ ઉપાધ્યાય, પૃ. ૧૦૦, ૧૦૧
૧૩. ડદીઠર્વ નાર્યામિ જીવલોકં ગતાસુમેતમુપ શેષ ઈહિ । હસ્તગ્રામસ્ય દિધિષોસ્તવેદં પત્યુર્જનિત્વમમિ સં ભમૂથ ॥ ઋગ્વેદ ૧૦.૧૮.૮
- હે સ્ત્રી, તું તારા મૃત પતિની બાજુમાં સૂઈ રહી છે તે ઉચિત નથી. એને છોડીને તું આ સંસાર તરફ ચાલ.

એ પાણિગ્રહણ કરનારા અને ગર્ભ ધારણ કરાવનારા દ્વિતીય પતિનું જાયા ભાવથી અનુસરણ કર.

૧૪. વુમન ઈન ઋગ્વેદ, પૃ. ૧૦૨
૧૫. એજન, પૃ. ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૮
૧૬. નહિ ગ્રામયારણઃ સુશેવોડન્યોદર્યો મનસા મન્તવા ડ । અધા ચિદોકઃ પુનરિત્સ ઇત્યા નો વાજ્યમીષાકેતુ નવ્યઃ ॥ ઋગ્વેદ ૭.૪.૮
- દત્તક પુત્ર ભલે સેવા કરનારો અને ઋણ ન લેનારો હોવા છતાં પણ તેનું મન પોતાના પિતાની પાસે જ જશે. દત્તક પુત્રથી સંતોષ થતો નથી. તેથી હે દેવ, અમને શત્રુને જીતનારો પુત્ર પ્રદાન કરો.
૧૭. ધ પોઝીશન ઓફ વુમન ઈન હિન્દુ સિવિલાઈઝેશન, ડૉ. એ.એસ. અલ્તેકર, પૃ. ૧૪૩, ૧૪૪
૧૮. ઇયં નારી પતિલોકં વૃણાના નિ પદ્યત ઉપ ત્વા મર્ત્ય પ્રેતમ્ । ધર્મ પુરાણમનુપાલયન્તી તસ્યે પ્રજાં દ્રવિણં ચેહ ધેહિ ॥ અથર્વવેદ ૧૮.૩.૧
- હે મૃત મનુષ્ય, આ નારી પતિકુળના હિતની અભિલાષા કરતી સ્વધર્મનો નિર્વાહ કરવા માટે આપની પાસે આવી છે. ધર્મમાં રત આ નારી માટે સંસારમાં પુત્ર, પૌત્ર વગેરે શ્રેષ્ઠ સંતાનો અને ધનસંપદા આપો.
૧૯. ઋગ્વેદ મેં નારી, પૃ. ૧૩૨
૨૦. પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રી, ટીના દોશી, પૃ. ૨૦૮
૨૧. ધ પોઝીશન ઓફ વુમન ઈન હિન્દુ સિવિલાઈઝેશન, પૃ. ૧૧૭, ૩૪૨, ૩૪૩
૨૨. ઋગ્વેદક કલ્ચર, અવિનાશચન્દ્ર દાસ, પૃ. ૨૫૫
૨૩. ઋગ્વેદ મેં નારી, પૃ. ૧૩૨
૨૪. વૈદિક ઈન્ડેક્સ, એ.એ. મેકડોનેલ, એ.બી. કીથ, પૃ. ૬૧૨
- (કમશઃ)
- (સીવીએમ બંગલો-૧૧, ગો.જો. શારદા મંદિર સામે, ભાઈકાકા સ્ટેચ્યૂ પાસે, વલ્લભ વિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦, જિ. આણંદ. મો.: ૯૮૯૮૦૭૦૨૦૫)

કચ્છનું પત્રકારત્વ

નીતા ઉદાણી

અસાં જો જીંણ આય તો'લા
અસાં જો મે'ણ આયો તો'લા
વતનજી પાક મીટ્ટીમેં
ખપીને ખાક થિંધા સી !

(અય માદરે વતન કચ્છ ! અમારી સંપૂર્ણ જિંદગી માત્ર તારા માટે જ છે અને અમારું મોત પણ માત્ર તારા માટે છે ; માત્ર તારા જ માટે અને તારી પવિત્ર માટીમાં, અય વતન, અને પવિત્ર માટીમાં જ અય વતન, અમે ખપી પણ જઈશું.)^(૧)

“ઈસવી સનની શરૂઆતમાં આનર્ત દેશ તરીકે વર્ણવાયેલા આ પ્રદેશમાં જયારે વર્ષાઋતુ રીઝે છે ત્યારે આખું રણ પાણીથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે કચ્છપ્રદેશ એક બેટ જેવો લાગે છે અને પાણી વચ્ચે ઉપસેલી ભૂમિને જોઈને, તેનો કાચબા જેવો આકાર જોઈને ‘કચ્છ’ જેવું સાર્થક નામ આ પ્રદેશને મળ્યું છે.”^(૨) રણની સીમાને પણ ગણીએ તો એકંદરે ૧૫૫૦૦ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ધરાવતો આ પ્રદેશ સમગ્ર ગુજરાતમાં મોખરે આવે છે.

ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં વર્ણવાયું છે તેમ કટ્ટર વતનપરસ્તી, ઝીંદાદિલી અને બહાદુરી માટે જાણીતા કચ્છી માડુઓએ અન્ય ક્ષેત્રોની માફક પત્રકારત્વમાં પણ એક ઉજળી પરંપરા છોડી છે. જો કે ૧૯૪૭ સુધીનું પત્રકારત્વ મોટેભાગે કચ્છની બહાર રહીને જ ખેડાયું હતું. કારણ કે અહીંના મોટાભાગના દેશી રજવાડાં ઓમાં વર્તમાનપત્રો બહાર પાડવા પર જ નહીં પરંતુ ટપાલ દ્વારા બહારના વર્તમાનપત્રો મંગાવવા પર પણ

પ્રતિબંધ હતો.^(૩) આથી કચ્છના પત્રકારત્વની વાત કરવી હોય તો ૧૯૪૭ પહેલાંના કચ્છીઓએ કચ્છની બહાર રહીને પરંતુ કચ્છ માટે ખેડેલા પત્રકારત્વની અને ૧૯૪૭ પછી કચ્છમાં ખેડાયેલા પત્રકારત્વની ચર્ચા કરવી જોઈએ.

જે સમયે જૂનાગઢથી મણિશંકર કીકાણીનું ‘સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ’, અમદાવાદથી દલપતરામનું ‘બુધ્ધિપ્રકાશ’ અને નવલરામનું ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ નિયમિત બહાર પડતા હતા તે દરમિયાન રદ્દમી જૂન ૧૯૩૩થી ભૂજમાં ‘શ્રી કચ્છ દરબારી જાહેરખબર’ પ્રગટ થયું. જો કે આ સરકારી પત્ર હતું. તે સમયે કચ્છના મહારાવ પ્રાગમલજી હતા. હકીકતમાં આ પત્રનું પોત વર્તમાનપત્રનું ન હતું કારણ કે તેમાં સરકારી હુકમો, જાહેરનામા તથા સરકારી વિભાગોના પરિપત્રો છપાતાં. તેના પ્રકાશક મહેતા જગજીવન હતા. આ પત્ર તા. ૧૩-૬-૧૯૩૭થી ‘કચ્છ રાજ્યપત્ર’ (કચ્છ દરબારી ગેઝેટ)ના નામે ભૂજથી પ્રસિધ્ધ થવા લાગ્યું. કારણ કે ત્યારે સમગ્ર કચ્છમાં માત્ર ભૂજમાં જ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ હતું. ૧૯૫૬ સુધી તે પ્રકાશિત થતું રહ્યું. આ પત્ર કચ્છનું પ્રથમ અને જૂનામાં જુનું પત્ર હતું. માત્ર સરકારી જાહેરખબર માટે ચાલતું હોય તેવું પત્ર હતું પરંતુ તેમાંથી તે સમયનું કચ્છનું સમાજજીવન અને અન્ય આંકડાકીય માહિતી સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ૧૯૫૫-૫૬માં ‘સી’સ્ટેટના દરજજાવાળું અલગ કચ્છ રાજ્ય મુંબઈ રાજ્યમાં વિલીન થઈ ગયું. પ્રેસનો સામાન ભૂજથી રાજકોટ રવાના થયો અને આ પત્રનું પ્રકાશન બંધ થયું.

જો કચ્છનું પત્રકારત્વ કચ્છીઓનું પત્રકારત્વ ગણીએ તો નારાયણ સરોવરના દેવજી ભીમજીને સૌપ્રથમ યાદ કરવા પડે. શિક્ષણનું સૌથી ઊંચું પ્રમાણ ધરાવતા રાજ્ય એવા કેરળમાં, જ્યાં અખબારોનો અધિકતમ મહિમા છે ત્યાં, “આ ક્ષેત્રના શ્રીગણેશ જ દેવજી ભીમજીએ, એક કચ્છી માડુએ કર્યા હતા.”^(૪) ૧૯૬૧માં દેવજી ભીમજીએ મામાનચેરી ખાતે ‘કેરળ મિત્રમ પ્રેસ’ની સ્થાપના કરી અને ૧૯૬૪માં ‘ધ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ’ નામનું અંગ્રેજી અખબાર શરૂ કર્યું. ૧૯૬૭માં તેમણે મલયાલી ભાષામાં ધર્મગ્રંથો, ચોપાનિયા તથા પુસ્તકો બહાર પાડવા માટે ‘કેરલ મિથની પ્રેસ’ શરૂ કર્યું. ૧૯૮૧માં

મલયાલી ભાષાનું સાપ્તાહિક 'કેરળ મિત્રમ' શરૂ કર્યું. મલયાલમ પત્રકારત્વના આદર્શવાદી પ્રણેતા તરીકે તેમનું નામ પંકાયું. દેવજી ભીમજીએ મરાઠીમાં 'કેરલ કોકિલ' નામનું માસિક પણ શરૂ કર્યું હતું. તેણે રજવાડાંઓ વિરૂધ્ધની નીતિ અપનાવી હોવાથી તેના વર્તમાનપત્રો પર સેન્સરશીપ લાદવામાં આવી હતી.

શ્રી કુંદનલાલ ધોળકિયાએ નોંધ્યું છે કે "કચ્છની એ વિશિષ્ટતા છે કે ગુજરાતના ઘણા જિલ્લાઓમાં જ્યારે સ્વતંત્ર દૈનિકો ન હતા ત્યારે કચ્છમાં સ્વતંત્ર દૈનિકો પ્રસિધ્ધ થયાં. રાજ્યની ખફગી વહોરીને પણ સ્વરાજ્ય પહેલાં વર્તમાનપત્રો ઠીક ઠીક ફૂલ્યાંફાલ્યા હતા. રાજાશાહીમાં કચ્છમાં પ્રેસ ચલાવવાની મનાઈ હતી. તેથી કેટલાક નીડર પત્રકારો કચ્છ માટેના વર્તમાનપત્રો પ્રસિધ્ધ કરતા. તે હતી એ વખતના પત્રકારત્વની ખુમારી."^(૫)

૧૮૨૨માં 'મુંબઈના સમાચાર'ના આરંભ સાથે મુંબઈ ગુજરાતી પત્રકારત્વની જન્મભૂમિ બન્યું. અને કચ્છના ગુજરાતી પત્રકારત્વનો પ્રારંભ પણ મુંબઈથી જ થયો. કચ્છીઓની ભાષા કચ્છી છે પરંતુ તેમનું પત્રકારત્વ ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાયું તેનું કારણ પણ કદાચ કચ્છમાં પત્રકારત્વની પ્રવેશબંધી જ હતી. કચ્છીવાસીઓએ મોટેપાયે હિજરત કરીને મુંબઈમાં પડાવ નાખ્યો અને દૂધમાં સાકરની જેમ ત્યાંના જનજીવન સાથે ભળી ગયા. કચ્છમાં કચ્છીઓની વસ્તી ૧૫ લાખની જ્યારે મુંબઈ માં કચ્છીઓની વસ્તી આઠથી નવ લાખની. આથી જ મુંબઈ 'બીજા કચ્છ' તરીકે પણ ઓળખાવા લાગ્યું હતું. તેને મહાનગર બનાવવામાં કચ્છીઓનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. અઢારમી સદીમાં જ કચ્છીઓએ મુંબઈ ભણી પ્રયાણ કર્યું હતું અને મુંબઈમાં તેમની સારી એવી અસર રહી હતી. તેથી જ મુંબઈમાં વર્તમાનપત્રો કચ્છીઓને રસ પડે તેવી વાચનસામગ્રી આપતા.

"૧૮૭૦ થી ૧૯૦૦ના ગાળામાં મુંબઈથી ત્રણ કચ્છી સામયિકો શરૂ થયા હતા. જેમના નામ વિલક્ષણ હતા. 'કચ્છી કાકો', 'કચ્છી ઢોલ' અને 'કચ્છી' જેના સ્થાપક ચત્રભુજ જગજીવન ભટ્ટે સાત વર્ષ રજવાડાંની જેલમાં વીતાવ્યા હતાં. તેમણે જ્યારે મુંબઈથી 'કચ્છી' શરૂ કર્યું ત્યારે કાવાદાવાં કરીને તેમને કચ્છ લઈ જવાયા અને ફરીથી જેલમાં પૂરી દેવાયા."^(૬)

'કચ્છી કાકો', 'કચ્છી ઢોલ' અને 'કચ્છી ભીમ'ના તંત્રી શ્રી દયારામ જીવરામ દેપારા મૂળ માંડવીના હતા. વકીલાતની સનદ ધરાવતા આ સાહસિક, સુશિક્ષિત અને મર્દ કચ્છી પત્રકારે 'સ્ટેન્ડર્ડ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ' અને 'કચ્છ સમાચાર' નામના સામયિકો (૧૮૯૩માં) શરૂ કરીને અસરકારક રીતે ચલાવ્યા હતા. 'કચ્છ સમાચાર'ની કેટલીક આવૃત્તિઓ માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં જ નહીં પરંતુ સાથે અંગ્રેજી ભાષામાં પણ બન્ને ભાષાના અહેવાલો સાથે પ્રગટ થતી હતી. જેને વર્તમાનપત્ર કહી શકાય તેવા તમામ લક્ષણો આ સુવ્યવસ્થિત કચ્છી અખબારમાં હતા.

૧૮૯૯માં અમદાવાદથી શરૂ થયેલા સાહિત્યિક સામયિક 'સરસ્વતી શૃંગાર'એ સારી એવી લોકપ્રિયતા મેળવી હતી. આ સામયિક મૂળ કચ્છ-ભૂજના પત્રકાર જીવરામ અજરામર ગોરે શરૂ કરાવ્યું હતું.^(૭)

૨૦૦ વર્ષથી ગુલામીની જંજીરોમાં જકડાયેલા માદરે વતનની સ્વતંત્રતાના ભ્રષ્ટ સાથે કોઈ અખબારનું પ્રકાશન કરવું અને તે પણ સ્વાધીનતાનું હરણ કરનારા પરદેશીઓના દેશમાં રહીને જ કરવું તે અપ્રિતમ સાહસ અને લક્ષ્ય પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાનું પ્રમાણ છે. આવું સાહસ માંડવીના ધૂળિયા મહોલ્લામાં જન્મેલા પ્રકાશપૂજ સમા વીરલા પત્રકાર શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ પુરું પાડ્યું છે.^(૮) શ્યામજીએ યુરોપ અને લંડનમાં તેમના સાથીદારો સરદારસિંહ રાણા અને મેડમ ભીખાઈજી કામા સાથે મળીને સશસ્ત્ર ક્રાંતિની ઓથે પત્રકારત્વ ખેડ્યું.

દેશના ઓજસ્વી યુવાનોએ અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવવા માંડ્યું અને બીજીબાજુ બંગલંગની ચળવળ ચાલી જેની સાથે સશસ્ત્ર ક્રાંતિજંગના મંડાણ થયા. ટિળક સાથે સંપર્કમાં રહેતા શ્યામજીએ બ્રિટનમાં અભ્યાસ કર્યો ત્યારે બ્રિટન અને ફ્રાંસની સ્વતંત્ર હવાથી તેઓ આકર્ષાયા અને ભારતને સ્વતંત્રતા અપાવવાના ધ્યેય સાથે પત્રકારત્વમાં પ્રવેશ્યા. તેમણે લંડનથી શરૂ કરેલા 'ઈન્ડિયન સોશિયોલોજીસ્ટ'ના પ્રથમ જ અંકમાં તેજસ્વી પત્રકાર હર્બર્ટ સ્પેન્સરની વિચારણા દેખાતા હતી. જેનાથી શ્યામજી પ્રભાવિત હતા. આ અખબારનો મૂળ વિચાર તો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિનો હતો પરંતુ તેની સાથે લંડનમાં પણ શરૂ કરાયેલી પ્રવૃત્તિઓ,

ઉદ્દામવાદી નેતાઓ સાથેના ગાઢ સંપર્કો, ભારતના ક્રાંતિકારીઓને સહાય, ધ્યેયને સ્પષ્ટ કરતા લેખોનું પ્રકાશન, ઉજવણીઓ, દેશભક્તોના નામે શરૂ કરાયેલી છાત્રવૃત્તિઓ, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, ભારતીય નેતાઓને ઈંગ્લેન્ડમાં આમંત્રવા જેવી પ્રવૃત્તિઓને સમજવા માટે આ પત્ર ભારે સહાયક થઈ પડે તેવું હતું.^(૯)

૧ પેનીની કિંમતનું આ પત્ર ભારતમાં તો બોબ કરતા પણ ખતરનાક ગણાતું. બ્રિટિશ કસ્ટમે તેને પ્રતિબંધિત કર્યું હોવા છતાં તે ભારતના ખૂણે ખૂણે પહોંચી જતું. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાને દિશાસૂચન કરવાનું કામ શ્યામજી આ પત્રથી કરતા. માત્ર ચાર પાનાનું આ અખબાર સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ અને ક્રાંતિકારીઓનું મશાલચી બની રહ્યું. કોઈનીયે શેહશરમ રાખ્યા વિના કે હિંસા-અહિંસાની પરવા વિના શ્યામજીની કલમ બેધડક ચાલતી રહી. "દેશની સાંપ્રત સમસ્યાઓની ચર્ચા, આઝાદી મેળવવા માટેની રણનીતિઓ, રાજકીય ગતિવિધિઓ અને સામાજિક સમસ્યાઓને વાચા આપવા માટે તેમની કલમ ક્યારેય પીછેહઠ કરી નથી. દરેક પ્રજાના પારકું શાસન નાબૂદ કરવાનો, કોઈપણ સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો વાજબી હકક તેઓ સ્વીકારતા અને એટલે જ ક્રાંતિકારીઓને મદદ કરતા રહ્યા."^(૧૦)

કચ્છી જવાંમદો કચ્છ છોડીને જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે સંસ્કારજ્યોત જલતી રાખી. અલ્લારખા હાજી મહમદ શિવજીએ મુંબઈથી ગુજરાતી ભાષાનું સર્વશ્રેષ્ઠ સામયિક 'વીસમી સદી' આપ્યું જે ઈંગ્લેન્ડ અમેરિકાના પત્રોની કક્ષાનું હતું. આ પત્રકાર મૂળ કચ્છી ખોજા હતા અને મુંબઈમાં સ્થાયી થયા હતા. તેમણે ૧૯૦૧માં 'ગુલશન' નામનું માસિક શરૂ કર્યું જેણે ખુબ જ લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી. "જ્યારે તેમણે 'ગુલશન' શરૂ કર્યું ત્યારે, તેમને 'સ્પેક્ટેટર' અને 'રીડર્સ ડાયજેસ્ટ' જેવા સામયિકો કાઢવાનો હરખ હતો અને તેમની એવી ઈચ્છા હતી કે ગુજરાતી લેખકોનો દરજ્જો પણ જી. કે. ચેસ્ટરન અને જહોનસન જેવો હોય. અને સારામાં સારો પુરસ્કાર અને માન અકરામ મળે."^(૧૧)

પરંતુ માત્ર ૧ રૂપિયાના લવાજમવાળું આ પત્ર બહુ ચાલ્યું નહીં અને એક જ વરસમાં સમેટાઈ ગયું.

જ્યારે 'વીસમી સદી' આવતાવેંત જ આદર પામ્યું. એ જમાનામાં ૧૦૦ થી ૧૫૦ પાનાનું દળદાર અને ત્રિરંગી ચિત્રોવાળું સામયિક કાઢવું સહેલું ન હતું. આ પત્ર આર્થિક રીતે ખોટ કરતું હતું છતાં સામાન્ય વાચકથી માંડીને બૌદ્ધિકો સુધી તમામ વાચકોનું પ્રિય હતું.

" 'વીસમી સદી'ને સસ્તું કે લોકપ્રિય બનાવવાના ધખારા સાથે શરૂ નહોતું કરાયું કે ન તો તે અલંકારિક ભાષાથી મઢેલું પાંડિત્યભર્યું માસિક હતું. તે તો માહિતી અને જ્ઞાનનો સમન્વય કરતું આદર્શ સામયિક હતું. વાર્તા, કવિતા, નવલકથા જેવા સર્જનાત્મક સાહિત્યની સાથે એનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના લેખો, જીવનચરિત્રો વગેરે સામગ્રી પણ છપાતી. લેખકોને અલ્લારખા પૂરો પુરસ્કાર આપતા અને જાતે ઘસાઈને તેમની સેવા કરતા. તેમણે કનૈયાલાલ મુનશી જેવા અનેક લેખકોને પ્રોત્સાહન આપતા રહીને એમની પાસે આગ્રહપૂર્વક લખાવ્યું. આ સામયિક દ્વારા તેમણે ગુજરાતમાં શુદ્ધ, ગુજરાતી ચિત્રકળા, ગુજરાતી સંસ્કારે રસાયેલી ચિત્રકળાના મંડાણ કર્યા અને ગુજરાતની સંસ્કારી પ્રજા એના પર મુગ્ધ થઈ ગઈ."^(૧૨)

આ પત્રમાં અલ્લારખા પોતે પણ નવલકથા લખતા અને ક્યારેક વિદેશની પંકાયેલી રચનાનો અનુવાદ કરીને પોતે છાપતા. તેમની નવલકથા 'રશીદા' પણ હખાવાર આ સામયિકમાં છપાઈ હતી. ગુજરાતીમાં નોખા તરી આવતા આ સામયિકનું વેચાણ એક તબક્કે ચાર હજાર નકલ સુધી પહોંચી ગયું હતું. છતાં એની ઉચ્ચ કોટિની છપાઈ, ત્રિરંગી ચિત્રો અને કાવ્યોની વચ્ચે મુકાતી તસ્વીરો ઉપરાંત પુરસ્કારના ઉચ્ચાધોરણને કારણે તેનું પડતર ખર્ચ વધવા લાગ્યું. ઉપરથી વિશ્વયુદ્ધને લીધે કાળાબજાર અને મોઘવારીનું વિષયક શરૂ થયું. ખોટ વધતી ગઈ અને હાજી મહમદને પોતાનો બંગલો તો વેચવો જ પડ્યો ઉપરથી ધંધા વ્યવસાયમાં ધ્યાન ન આપી શકતા તે પણ પડી ભાંગ્યા.

૧૯મી સદીના પ્રારંભમાં ગુજરાતી પત્ર-પત્રિકાનું સાહિત્ય જ્યારે પા પા પગલી માંડતું હતું ત્યારે ૧૯૧૬માં સચિત્ર પત્રિકા 'વીસમી સદી'ના પ્રકાશન દ્વારા નવા યુગના ઉદ્ઘાટક, ગુજરાતમાં અક્ષર-દીપીકા

પ્રગટાવનાર, એ કાર્યમાં પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોચ્છાવર કરનાર, સાહિત્ય સંન્યાસી, કર્મયોગી હાજી મહમદ અલ્લારબિયા શિવજી પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે માસિક પત્રિકા શરૂ કરવામાં પહેલ કરનાર, નવી દિશાઓના ઉદ્ઘાટક એક કચ્છી સપૂત હતા. પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે લડતાં લડતાં માત્ર ૪૨ વર્ષની નાની વયે હાજી મહમદનું અકાળે અવસાન થયું.^(૧૩) હાલમાં જ આ સામયિકના અંકો ઈન્ટરનેટ પર મૂકવામાં આવ્યા છે.

ઈ.સ.૧૯૦૨-૩ના અરસામાં દેવપર(ગઢશીશા)ના શા.રવજીએ મુંબઈમાંથી 'કચ્છ કેસરી' પ્રસિધ્ધ કર્યું. 'કચ્છી મેમણ' ઉમર સોમાણી, સ્વ. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક તથા સ્વ. શંકરલાલ બેન્કરે સાથે મળીને શરૂ કર્યું હતું. તો કચ્છી મેમણોની સેવા અર્થે★ ઉસમાન હસન જાપાનવાલા નામના એક વેપારી ગૃહસ્થે 'મેમણ મિત્ર' નામનું માસિક પ્રગટ કર્યું હતું. ઉસમાન કાસમ રેડિયોવાળા નામના કચ્છી મેમણ યુવાને 'ઈમાન' નામનું એક ધાર્મિક સામયિક પ્રગટ કર્યું હતું. ડૉ. બિહારીલાલ અંતાણીએ જંગબારમાં રહી 'ઝાંઝીબાર વોઈસ' નામનું પત્ર ૨૫ વર્ષ ચલાવ્યું તો મુંબઈથી ડુંગરસિંહ હરિયાએ 'લાટિયા યુવક' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું હતું.

ગુજરાતી પત્રકારત્વ પ્રારંભે સમાજસુધારાના ધ્યેય સાથે પણ ચાલતું હતું. 'ઝાંડિયો' અને 'સત્યપ્રકાશ' તેનું ઉદાહરણ છે. આ પત્રોએ જે ધ્યેય અપનાવ્યું એ જ ધ્યેય એક કચ્છી પત્રકાર ડુંગરશી હરિદાસ ગઢાઈએ નજર સમક્ષ રાખ્યું અને 'ભાટિયા યુવક કલાપી' પત્ર શરૂ કર્યું હતું. આમ કચ્છીઓએ નર્મદ અને કરસનદાસ મૂળજીનો વારસો પણ જાળવ્યો હતો.

૧૯૨૦માં એક કચ્છી પત્રકાર બી.એન.મહેશ્વરીએ 'સ્વદેશ' નામનું માસિક શરૂ કર્યું. આ પ્રતિષ્ઠિત અને નીતિમત્તાવાળું પત્ર હતું. આ જ વષે ગુલાબશંકર ધોળ કિયાનું 'કચ્છ સુદર્શન' અને 'કચ્છ પ્રજાકીય પત્રિકા'નું પ્રકાશન થયું. ૧૯૨૪માં કલ્યાણજી લાલજી વ્યાસનું 'કચ્છી' શરૂ થયું ત્યારે કાંતિપ્રસાદ અંતાણીનું 'સમર્પણ' અને દુર્ગાશંકર ભટ્ટનું 'તરુણ કચ્છ' પણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા. સુશીલ અને દેવરાજ વરૂએ 'કચ્છ કેસરી' અને 'કડિયા ક્ષત્રિય પ્રકાશ' નામના પત્રો પ્રગટ કર્યા. 'સૌરાષ્ટ્ર' જ્યાંથી બહાર પડતું તે રાણપરથી કચ્છી

નાનજી લાલજી પરમારે 'કચ્છ' બહાર પાડ્યું.

કચ્છના વ્યવસાયે પત્રકાર અને જાહેરજીવનના અગ્રણી એવા શ્રી ફૂલશંકર પટ્ટણીએ જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી અને અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. કચ્છ દેશી રજવાડું હતું અને અહીં કોઈ નાગરીક પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ ચલાવી શકતો નહીં તેવા કપરાં સંજોગો વચ્ચે તેમણે ૨૨-૯-૧૯૩૪ના રોજ મુંબઈ થી 'જયકચ્છ' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. કચ્છની બહાર વસ્તા કચ્છીઓમાં તેણે ઝડપથી અગ્રસ્થાન મેળવ્યું અને પ્રથમ જ અંકમાં પ્રજાને કોલ આપ્યો કે, " 'જયકચ્છ'નો કચ્છી પ્રજાને કોલ છે કે તે જીવશે ત્યાં લગી કોઈ પક્ષનું વાજિંત્ર નહિ બને, કોઈની ખોટી ખુશામત નહિ કરે, કોઈની શેહમાં નહીં તણાય, એ કચ્છના રાજકીય પીડિતોના આર્તનાદનું જ વાજિંત્ર બનશે, એ કચ્છના કિસાનોના ઉધારકાર્ય માટેનું વાજિંત્ર બનશે, એ કચ્છને જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાના પ્રયાસ અંગેનું વાજિંત્ર બનશે."^(૧૪)

શ્રી ફૂલશંકર પટ્ટણીનો જન્મ ૧૯૦૬માં ભૂજમાં થયો હતો અને મુંબઈ તથા અમદાવાદમાં શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા પછી ૧૯૩૦થી ૧૯૩૨ની વચ્ચે પત્રકારત્વમાં ઝંપલાવ્યું. અંજારમાં ૧૯૩૦માં કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદનું અધિવેશન યોજાયું ત્યારે તેમણે શિક્ષકની નોકરીનો ત્યાગ કરીને જાહેરજીવનમાં પણ ઝંપલાવ્યું. એ જ સમયે 'કચ્છ વર્તમાન' સાપ્તાહિકના તંત્રી શ્રી છગનલાલ ભવાનીશંકર મહેતાના આમંત્રણથી તેમના મદદનીશ તરીકે આ પત્રમાં જોડાયા. ત્યાર પછી શેઠ સૂરજી વલ્લભદાસના આમંત્રણથી શ્રી ગુલાબદાસ શંકર અમૃતલાલ ધોળકીયાના તંત્રીપદે 'કચ્છ પ્રજામંડળ પત્રિકા' ના સંપાદક તરીકે જોડાયા અને અમુક લખાણ પ્રસિધ્ધ થવા અંગે શેઠ સાથે મતભેદ થતા ૧૯૩૪માં રાજીનામું આપી દીધું. આ દરમિયાન તે સમયે શ્રી રવિભાઈ મહેતાના તંત્રીપદે પ્રસિધ્ધ થતા 'હિન્દુસ્તાન પ્રજામિત્ર'માં કચ્છના કોલમ લેખક તરીકે કાર્ય કર્યું. મુંબઈથી બી.એન. મૈશરીના તંત્રીપદે પ્રગટ થતા 'સ્વદેશ'માં તેઓ સમાચારો મોકલતા અને અમદાવાદથી પ્રસિધ્ધ થતા 'નૂતન-ગુજરાત' નામના સાપ્તાહિકમાં કચ્છના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ કાર્ય કર્યું હતું.

‘જયકચ્છ’માં તેમણે પોલીસના જુલમ, લાંચરૂશ્વત, અમલદારોના ત્રાસ અને તેમના દ્વારા ગુજરાતના અત્યાચારો અન્યાયભર્યા વહીવટ, નાણાંની બેફામ ઉડાઉગીરી અંગેના રાજ્યતંત્રની વિરુદ્ધના કડક લખાણો પ્રસિધ્ધ કરતા અમલદારોએ તેમના પર બદનકીના અનેક કેસ કર્યા. પટ્ટણીની ગુજરાતી ભાષા પરની પકકડ, શબ્દભંગોળ, કલમની ઉગ્રતાને પ્રખરતા, સર્જન તેવી તીક્ષ્ણતા, અણીદાર ચમક અને લેખનની પ્રવાહિતાએ તેમને મૂઠી ઊંચરું સ્થાન અપાવ્યું હતું.

કચ્છ રાજ્યએ તા. ૨૯-૩-૧૯૪૦ના રોજ કચ્છમાં ‘જયકચ્છ’ના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ ફરમાવતા તેનું નામ બદલીને ‘કચ્છ વિજય’ કરવામાં આવ્યું પરંતુ તેને પણ તા. ૬-૪-૧૯૪૦ના રોજ રોકવામાં આવ્યું. શ્રી ગુલાબશંકરભાઈ ધોળકિયાના ‘જાગ્રતકદમ’ નામના સાપ્તાહિકને પણ ૧૯૪૧માં આ જ રીતે રોકવામાં આવ્યું હતું. તેમણે ‘કચ્છ સમાચાર’ નામનું પત્ર શરૂ કર્યું હતું તે પણ ૧૯૪૩માં પ્રતિબંધિત થયું.

૧૯૫૨માં ‘જયકચ્છ’ કચ્છમાં આવ્યું અને માંડવીમાં પ્રસિધ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યારબાદ તે ભૂજમાંથી પ્રકાશિત થવા લાગ્યું. એ સમયે કચ્છ કોંગ્રેસે તે ખરીદી લેવા પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો ત્યારે પટ્ટણીએ કહ્યું કે ‘જયકચ્છ’ મારું સંતાન છે., પિતા પોતાના સંતાનોને વેચે નહિં.”^(૧૫)

અનિલ કોઠારી ફૂલશંકરની પ્રતિબંધતા વર્ણવતા લખે છે કે, “પરિવર્તનશીલ યુગ સાથે તાલ નહીં મિલાવી શકનાર આ પત્રકાર ૭૨-૭૩ વર્ષની જૈફ ઉમરે પણ જાતે વાચકોને ‘જય કચ્છ’ પહોંચાડવા નીકળતા. આ પત્રને તેમણે પોતાના અંતિમ શ્વાસ સુધી જાળવી રાખ્યું. આમ ફૂલશંકરભાઈ નીડર, સામી છાતીએ લડનારા મરજીવા અને બેફિકર ખુમારીથી જીવનારા પત્રકાર હતા. તેમણે કચ્છી પ્રજાને આપેલો કોલ અંતિમ શ્વાસ સુધી પાળ્યો. મુશ્કેલીઓ કે લાલચ વચ્ચે પણ અચળ રહ્યા અને પત્રકારો માટે એક ઉમદા અનુસરણ સમી કેડી કંડારી આપી.”^(૧૬)

સ્વ. બંસીલાલ મુગટરામ છાયાએ ૧૯૫૨માં ‘ધરતી’ માસિક, ૧૯૫૭માં ‘નવકચ્છ’ સાપ્તાહિક અને ૧૯૬૨માં ‘કચ્છ સમાચાર’ નામના પત્રો પોતાના તંત્રીપદ હેઠળ પ્રકાશિત કર્યા હતા. સ્વ. રસિકલાભાઈ

જોષીએ નવજીવન કાર્યકર સંઘના ઉપક્રમે ‘કચ્છ સંદેશ’ નામનું સાપ્તાહિક ૧૯૩૯-૪૦ના અરસામાં ચલાવ્યું.

કચ્છના મોટાભાગના ભડવીર પત્રકારો, તંત્રીઓ અને કટારલેખકોએ માત્ર કલમના માધ્યમથી જાગૃતિ લાવવાને બદલે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટે પણ લડત ચલાવી હતી અને રજવાડાંઓના અમલદારોના અનેક જુલમો સહન કરીને પ્રજાને લોકશાહી માટે તૈયાર કરી હતી. સ્વ. પ્રાણચંદ નાનાલાલ શાહે ‘જાગ્રત કચ્છ’, ‘આઝાદ કચ્છ’, ‘નૂતન કચ્છ’ અને ‘રણકાર’ નામના વૃતપત્રો પ્રસિધ્ધ કરીને વિરોધપક્ષની ફરજ અસરકારક રીતે નિભાવી હતી.

છગનલાલ ભવાનીશંકર મહેતા અને પ્રાણલાલ નાનાચંદ શાહ કચ્છના હિંમતવાન પત્રકારોમાંના હતા. આ બે પત્રકારોએ ઘણીવાર અખબારો થકી રજવાડાંના સિંહાસનો ડોલાવ્યા હતા. ૧૯૩૧માં કુંવરજી કે. શાહનું ‘સત્યપ્રકાશ’ શરૂ થયું તો ગિરીશ મહેતાએ ‘કચ્છ ટાઈમ્સ’ શરૂ કર્યું. ૧૯૪૦-૪૧ના ગાળામાં ‘આઝાદ કચ્છ’ શરૂ થયું. આમ ૧૯૪૭ સુધી અનેક કચ્છી પત્રકારોએ કલમને શસ્ત્ર બનાવીને વતનપરસ્તી નિભાવી.

આઝાદી પૂર્વે ગુલામીઓની બેડીઓ તોડવા, આપખુદ શાસકોના જુલમોને ઉઘાડા પાડનાર કચ્છના નિર્ભિક પત્રકારોમાં છગનલાલ મહેતા, પ્રાણલાલ શાહ, ફૂલશંકર પટ્ટણી વગેરેએ જનજાગૃતિનું અભિયાન ચલાવ્યું હતું. આજે પણ એમનું પ્રદાન સ્મરણીય બની રહ્યું છે.

વિખ્યાત કાર્ટુનિસ્ટ દેવગઢવી કહે છે કે, “ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં કચ્છે સંખ્યાબંધ વ્યંગ ચિત્રકારોનો ફાલ પેદા કર્યો છે. બલ્કે છેલ્લા ચાલીસ વર્ષોમાં ગુજરાતી અખબારો-સામયિકોમાં કચ્છ કાર્ટુનિસ્ટો ગાંડા બાવળની જેમ ઉગી નીકળ્યા છે એમ કાર્ટુનિસ્ટની ભાષામાં કહી શકાય.”^(૧૭)

આઝાદી પછી કચ્છમાં પણ જાણે નવો સૂર્યોદય થયો. બંધનો અને પ્રતિબંધોથી જકડાયેલું પત્રકારત્વ હવે નવી હવા સાથે, નવા વિચારો સાથે વતનની ધરતી પરથી મહેકવા તૈયાર હતું.

કચ્છી પત્રકારોએ આઝાદી પહેલાં, કચ્છની બહાર રહીને પણ કચ્છ માટે પોતીકા પત્રકારત્વનું પ્લેટફોર્મ તૈયાર કરી આપ્યું હતું ત્યારે જ કચ્છમાં એક નવા છડીદાર પત્રએ પોતાની આજ વર્તાવી. તા. ૨૦-૭-૧૯૪૭ના રોજ મુંબઈમાં કચ્છી જૈન સમાજનું નાના કદનું સાપ્તાહિક 'મિત્ર' જન્મ્યું. જે આગળ જતા વટવૃક્ષ સમા 'કચ્છ મિત્ર'માં ફેરવાયું. પ્રાદેશિક પત્રકારત્વની ઉજ્જવળ મશાલ સમા આ પત્રએ સદાય કચ્છનું, કચ્છીઓનું પ્રતિનિધિ કર્યું અને તે કચ્છીઓને સમર્પિત રહ્યું. પ્રારંભનો સામાજિક જાગૃતિ અને સેવાનો હેતુ તેણે આજે પણ જાળવી રાખ્યો છે. તેના પ્રથમ અંકમાં તંત્રી તરીકે શરદ શાહ અને માસ્ટ હેડ નીચે 'શ્રી કચ્છી વિશા ઓશવાળ જ્ઞાતિનું અઠવાડિક પત્ર એવું લખાણ મૂકવામાં આવ્યું હતું. 'મિત્ર' આઠેક માસ સુધી તેના મૂળ સ્વરૂપે છપાયું અને પછી 'કચ્છ મિત્ર' બનીને અઠવાડિયામાં ત્રણવાર પ્રગટ થવા લાગ્યું.

જ્ઞાતિપત્રમાંથી અખબાર બનીને પ્રાણલાલ શાહના તંત્રીપદે તેણે વિકાસની મજલ શરૂ કરી. ૧૯૪૮માં તેણે પૂર્ણ કદનું અખબારનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. માસ્ટ હેડ પર 'તટસ્થ સમાચારો આપતું બહોળો ફેલાવો પામેલું જનતાનું પત્ર' એવું લખાણ મૂકવામાં આવતું. ત્યારે તેની કિંમત દોઢ આનો હતી અને તે ચાર કોલમમાં છતાપું. ગ્રામીણ સમાચારો, મહિલા વિકાસના સમાચારો અને સુવિચારો શરૂઆતથી જ તેનું મહત્વનું અંગ બની રહ્યા.

સમય જતા ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૦માં પૂર્ણ કદનું અખબાર ત્રિસાપ્તાહિકમાંથી દૈનિક બન્યું. રસિકલાલ જોષીના તંત્રીપદે તે મોટાં મશીનમાં છપાવા લાગ્યું. રસિકલાલ જોષી પછી શ્રી રવિશંકર મહેતા તેના તંત્રીપદે નિમાયા. દૈનિક બન્યા પછી તે આર્થિક કટોકટીમાં આવી પડ્યું અને છ માસમાં જ ફરીથી ત્રિસાપ્તાહિક બન્યું. ૧૯૫૨ની ૧૫મી મેના રોજ તે વતનમાં આવ્યું અને ભૂજથી પ્રસિધ્ધ થવા લાગ્યું. ચાર પાનાના 'કચ્છ મિત્ર'ની કિંમત એક આનો હતી. ટાંચા સાધનો અને અપૂરતા સ્ટાફ છતાં તે નિષ્ઠાપૂર્વક આગળ ધપ્યે જતું હતું. સ્થાનિક પ્રશ્નોને વાચા આપવાનું અગત્યનું કામ શરૂ થતા તેની લોકપ્રિયતા વધવા લાગી. "૨૦મી માર્ચ ૧૯૫૫ના રોજ

'સૌરાષ્ટ્ર' ટ્રસ્ટે 'કચ્છ મિત્ર' સંભાળી લીધું ત્યારે તેનો ફેલાવો બે હજાર નકલોનો હતો."^(૧૮)

કચ્છમાં અવારનવાર ત્રાટકતી પૂર, દુષ્કાળ અને ધરતીકંપ જેવી કુદરતી આફતોના સમયે આ પત્રએ લોકોની વ્યથાને વાચા આપી અને તેમની પડખે રહ્યું. ૧૯૬૫ના યુધ્ધ દરમિયાન પાકિસ્તાનના ભાંગતા નૈતિકબળ અને તૂટતી જતી લશ્કરી તાકાતના અહેવાલો છાપીને તેણે લોકોની હિંમત અને જુસ્સો ટકાવી રાખ્યા તો ગુજરાતના મુખ્યપ્રધાન બળવંતરાય મહેતાના વિમાનને પાકિસ્તાનીઓએ તોડી પાડ્યું ત્યારે ખાસ વધારો બહાર પાડીને તેમને શહિદ તરીકેની શ્રદ્ધાંજલિ પણ અર્પી.

"૧૯૭૫ના વર્ષમાં હેન્ડ કમ્પોઝ અને સિલિન્ડર મશીનની સહાયતાથી બહાર પડતા આ પત્રએ સીધી કમ્પ્યુટર યુગમાં છલાંગ લગાવી. બેંગ્લોરથી નિષ્ણાતોને બોલાવીને ૧૫ જ દિવસમાં જૂના કર્મચારીઓને તાલીમ આપી દીધી. ૧૯૮૦માં ગુજરાતનું પહેલું 'ઓફસેટ' મશીન 'જયહિંદ'માં આવ્યું અને તરત પછી 'કચ્છમિત્ર'માં."^(૧૯) હાલમાં કિર્તીભાઈ ખત્રીના સુકાનીપદે, તંત્રીપદે પ્રકાશિત થતા આ પત્રએ કચ્છની આગવી સંસ્કૃતિનું, સાહિત્યનું સુપેરે રખોપું કર્યું છે. આઝાદી પછી કચ્છ અને 'કચ્છમિત્ર' બન્ને સાથે વિકસતા રહ્યા છે.

આજે તો કચ્છમાંથી રાજકોટ, અમદાવાદના અનેક અખબારોની આવૃત્તિઓ બહાર પડે છે અને કચ્છના પોતાના પત્રો, 'કચ્છમિત્ર વાવડ', 'ચંચળ', 'કચ્છ ઉદય', 'કચ્છ ભારતી', 'ભૂજ સમાચાર', 'જાગૃત કદમ' અને 'કચ્છ સતા' પણ બહાર પડે છે. શરૂઆતથી આજ સુધીના ગાળામાં અહીં ઉલ્લાખાયેલા પત્રો ઉપરાંત બીજા કેટલાયે પત્રો જન્મ્યા અને અસ્ત પામ્યા. તે બધાએ કચ્છની અસ્મિતા જાળવી રાખવા યથાશક્તિ યોગદાન આપ્યું જ છે.

કચ્છમાંથી આઝાદી બાદ પાંજો કચ્છ, (૧૯૭૧) કચ્છ સત્તા(૧૯૭૦), કંડલા કોર્શિયલ(અંગ્રેજી) (૧૯૫૯) કચ્છલોક(૧૯૮૩) અને કચ્છકાલીન(માંડવી), ભૂજ સમાચાર, કચ્છ દર્શન, કચ્છ જાગે, 'ગાંધીધામ સમાચાર'(સિંધી તથા હિંદી ભાષામાં) ધરતીનો લાલ, કચ્છ ટાઈમ્સ, કચ્છપત્રિકા, કચ્છડો બારે માસ,

મુમકીન, પૃથ્વી, વલોવતન, કચ્છ બ્લાસ્ટ, કચ્છી માડુ, કચ્છભારતી, પરમાટ, સ્વતંત્ર કચ્છ, નૂતન કચ્છ, આઝાદ કચ્છ, ક્રાંતિ અખબાર, યુવાપ્રેમ, કચ્છતંત્ર, કચ્છજ્યોતિ, કચ્છ ભારતી, 'તરુણ કચ્છ', 'બાગે બ્રહ્માચાર', 'ખબરઅંતર', 'કચ્છશકિત', 'કચ્છનામા', 'સુરખાબ', 'કચ્છ કેસરી', 'પગદંડી', જેવા અનેક પત્રો શરૂ થયા. જેમાંના કેટલાક હજુ ચાલુ છે તો કેટલાક બંધ થઈ ગયા છે. આજે તો કચ્છનું પત્રકારત્વ આધુનિક બની ગયું છે અને રાજકોટના, અમદાવાદના અખબારોની આવૃત્તિઓમાં કચ્છીયત ઓછી જોવા મળે છે. કારણ કે તેના મોટાભાગના કર્મચારીઓ પણ કચ્છની બહારથી આવેલા છે.

કચ્છે જે અનેક તેજસ્વી પત્રકારો આપ્યા છે તેમાં નવીનભાઈ અંજારીયા, ભાસ્કરભાઈ પંડ્યા, નવીનભાઈ મહેતા, નારણદાસ ઠક્કર, અશોક હર્ષ, કમલ ભટ્ટ, કાર્ટુનિસ્ટ રૂપમ, નારદ તથા દેવ ગઢવી, આર્થિક પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે વિખ્યાત તલકશી ગોસર, દેવચંદ છેડા, દેવરાજ ચૌહાણ, મહેશ ગઢવી, જયં તભાઈ સચદે, અનિલભાઈ કોઠારી, ઉપરાંત ગલીએ ગલીએ લોકો વચ્ચે ધૂમીને તથા સરકારી કચેરીઓમાંથી સિક્કતપૂર્વક સમાચારો એકઠા કરવા માટે જાણીતા સ્વ. દેવરામ વરૂ અને રામસિંહ રાઠોડ તથા શિરમોર સમા 'જન્મભૂમિ પ્રવાસી'ના તંત્રી સ્વ. શ્રી હરીન્દ્ર દવેનો સમાવેશ થાય છે.

સમય જતા સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના માતબર દૈનિકોને પણ કચ્છમાં રસ પડ્યો છે. શરૂઆતમાં ગુજરાત સમાચાર, સંદેશ, ફૂલછાબે અને દિવ્ય ભાસ્કરે કચ્છ માટે અલગ વિભાગ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું અને હવે તો ભૂજમાં જ તેમની પૂર્ણ કદની આવૃત્તિઓ પ્રગટ થવા લાગી છે.

સંદર્ભ:

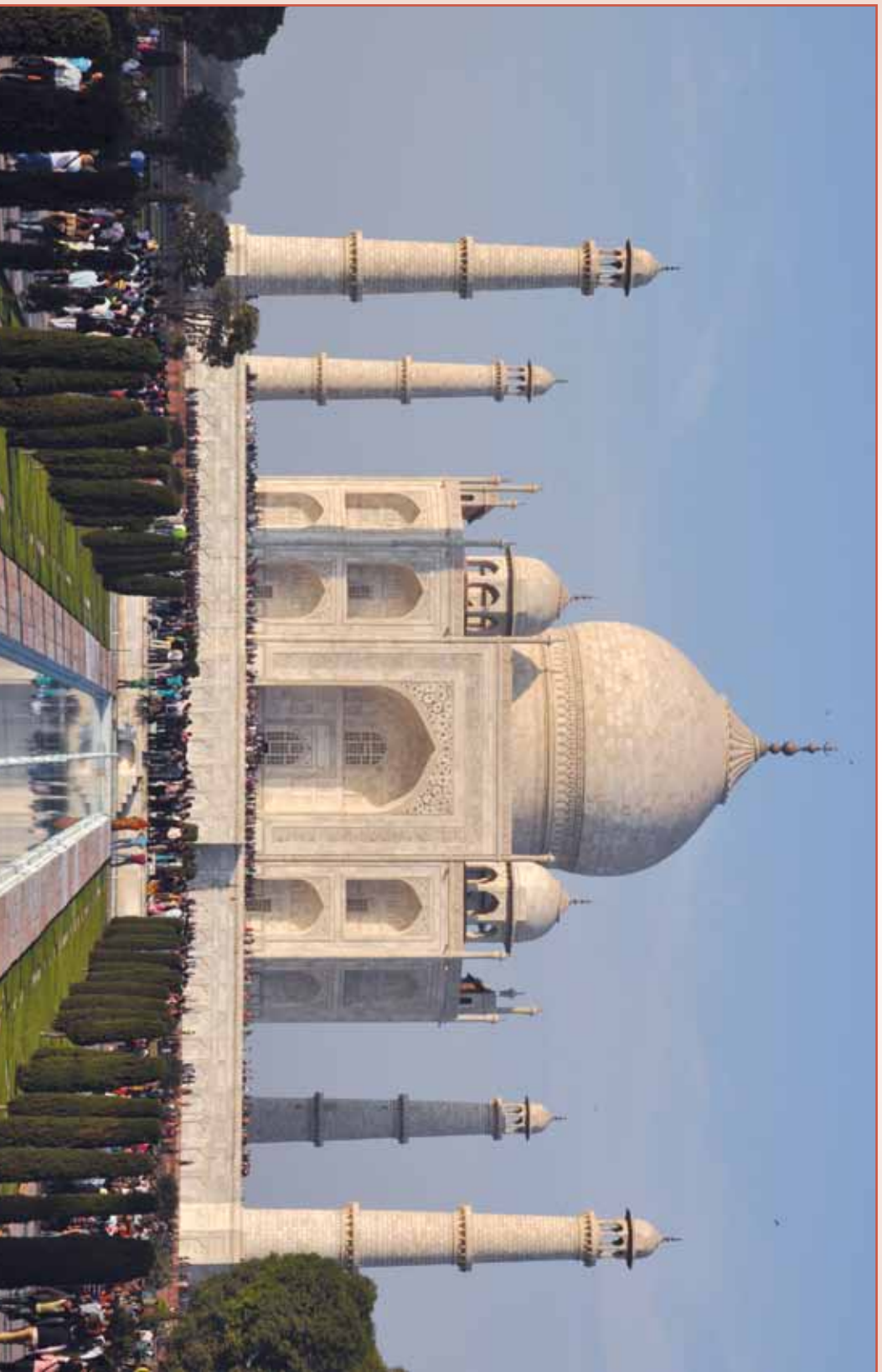
૧. શાહ પ્રવીણચંદ્ર, "કચ્છ પત્રકારત્વની આધારશિલાઓ", પૃ.૩
૨. ગઢવી શંભુદાન, 'કચ્છ દર્શન', પૃ.૧૩, ડિંગળ સાહિત્ય શોધ સંસ્થાન, સુંદરનગર, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૮
૩. અંતાણી જિતેન્દ્ર, 'ભેખધારી પત્રકાર' (સ્વ.ફૂલશંકર પટ્ટણી) પૃ.૨૮

૪. ફૂલશંકરભાઈ પટ્ટણી સ્મારક સમિતિ, ભૂજ ૧૯૯૪
૪. દલાલ યાસીન, 'પત્રકારત્વના સિધ્ધાંતો' પૃ.૫૩, પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૮૯
૫. ધોળકિયા કુંદનલાલ, 'શ્રુતિ અને સ્મૃતિ: કચ્છ', પૃ.૨૧
૬. દલાલ યાસીન, 'પત્રકારત્વના સિધ્ધાંતો' પૃ.૫૪, પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૮૯
૭. અંતાણી જિતેન્દ્ર, 'ભેખધારી પત્રકાર' સ્વ. ફૂલશંકરભાઈ પટ્ટણી સ્મારક સમિતિ, ભૂજ ૧૯૯૪, પૃ. ૪૪
૮. પંડ્યા વિષ્ણુ, પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૫, પૃ. ૨૮
૯. ઝાલા ઈન્દ્રવદનસિંહનો લઘુશોધ નિબંધ, 'શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા અને તેમનું પત્રકારત્વ', પૃ.૧૨૩
૧૦. પંડ્યા વિષ્ણુ, લંડનમે ઈન્ડિયન સોસિયોલોજીસ્ટ' પૃ.૫૩, આરતી પંડ્યા, મેમનગર, અમદાવાદ વર્ષ ૨૦૦૩
૧૧. દલાલ યાસીન, 'મહાન પત્રકારો', પૃ.૧૩૧, કુલસચિવ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ૧૯૯૮
૧૨. એજન, પૃ.૧૭૦
૧૩. ડૉ. શર્મા ગોવર્ધન તથા ડૉ.ભાવનાબેન મહેતાનો લેખ, 'કચ્છના અણમોલ રત્નો', કચ્છ તારી અસ્મિતા ગ્રંથ, પૃ.૭૧, કચ્છમિત્રનું વિશેષ પ્રકાશન, ૧૯૯૬
૧૪. અંતાણી જિતેન્દ્ર, 'ભેખધારી પત્રકાર' સ્વ. ફૂલશંકરભાઈ પટ્ટણી સ્મારક સમિતિ, ભૂજ ૧૯૯૪, પૃ.૧૬
૧૫. એજન, પૃ. ૩૪,૩૫
૧૬. કોઠારી અનિલનો લેખ, પ્રકાંડ પત્રકારો, પૃ.૧૬૫
૧૭. ગઢવી દેવનો લેખ, 'અસ્મિતામાં અવળચંડાઈ', પૃ.૭૬, કચ્છ અસ્મિતા ગ્રંથ, કચ્છ મિત્ર વિશેષાંક ૧૯૯૬
૧૮. પરમાર હર્ષિલનો લઘુશોધ નિબંધ 'ગાંધીધામ, અંજાર અને ભૂજમાં કચ્છમિત્રની લોકપ્રિયતા, પૃ.૫૯, એમ.જે.એમ.સી., સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, વર્ષ ૨૦૦૮-૦૯
૧૯. એજન, પૃ.૬૫

(પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ (પત્રકારત્વ વિભાગ), સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ)

: સૂચના :

૧. 'વિ-વિદ્યાનગર' વલ્લભવિદ્યાનગરના શૈક્ષણિક ટ્રસ્ટ ચારુતર વિદ્યામંડળ તરફથી દર માસે નિયમિત પ્રકાશિત થતું શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સંસ્કારવિષયક સામગ્રી પીરસતું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ સામયિક છે. માનવજીવનને ઉન્નતિકારક અને યુવાવર્ગને પ્રેરક, શિષ્ટ સરળ શૈલીમાં, મૌલિક, અનુવાદિત ઉપરાંત સંચય સ્વરૂપ (digest) માં પણ સામગ્રી આપવામાં આવે છે.
 ૨. |વિ| માં મોકલેલું લખાણ મૌલિક હોવું જરૂરી છે. પ્રકાશન અર્થે કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્ષ નકલ પોતાની પાસે અવશ્ય રાખવી. તંત્રીને ઝેરોક્ષ નકલ મોકલવી નહિ. મૂળ લખાણ જ મોકલવું. લખાણ કાગળની એક બાજુએ, ફૂલસ્કેપ કાગળ પર હાંસિયો પાડીને જ મોકલવું જરૂરી છે. પોસ્ટકાર્ડ કે ઈનલેન્ડ પર મોકલેલું લખાણ પ્રકાશન માટે સ્વીકારવામાં આવશે નહિ. કૃતિના સ્વીકાર-અસ્વીકાર અંગેના નિર્ણયનો અધિકાર તંત્રી-સંપાદક મંડળનો રહેશે.
 ૩. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ ઓછો છે. લખાણ ટૂંકું અને મુદ્દાસર હોય એ જરૂરી છે. લખાણમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હોય ત્યાં સાથે કોંસમાં ગુજરાતી પર્યાય આપવો આવશ્યક છે. લખાણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના માન્ય જોડણીકોશ અનુસાર જોડણીમાં હોવું જરૂરી છે. લેખમાંના લખાણના અભિપ્રાયની જવાબદારી સંબંધિત લેખકની જ રહેશે; તંત્રી કે સંપાદક મંડળ એ અંગે જવાબદાર રહેશે નહીં.
 ૪. |વિ| માં મોકલેલું લખાણ પ્રકાશન અર્થે અન્ય સામયિકને પણ મોકલેલું ન હોવું જોઈએ. એ અંગેની કાળજી તેમજ જવાબદારી લેખકે રાખવી જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે એક-બે માસમાં કૃતિ પ્રકાશિત ન થાય તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત મોકલવાની પદ્ધતિ નથી. તેથી જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવું. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે લેખકે પિનકોડ સાથેનું પૂરેપૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.
 ૫. 'વિ-વિદ્યાનગર' દર માસની પચીસમી તારીખે નિયમિતરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. સામયિકનો અંક ચોક્કસાઈથી રવાના કરવામાં આવે છે. ટપાલમાં અંક ગેરવલ્લે જાય તો તે અંગેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ અંક પ્રગટ થયા પછી એક માસ સુધીમાં મળશે તો જ તેના પર ધ્યાન આપી શકાશે. અલબત્ત, અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલવામાં આવશે.
 ૬. લવાજમ વાર્ષિક / આજીવન રૂબરૂમાં — મની ઓર્ડરથી — બેન્ક ડ્રાફ્ટ — ચેકથી મોકલી શકાય. મનીઓર્ડરની કૂપનમાં ગ્રાહકે સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું નામ-સરનામું, પિનકોડ સાથે લખવું. બહારગામના બેન્ક ડ્રાફ્ટ / ચેકમાં લવાજમની રકમ ઉપરાંત રૂપિયા પાંત્રીસ ઉમેરવા. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. લવાજમ 'ચારુતર વિદ્યામંડળ કાર્યાલય'ના નામે મોકલવું. દિવંગત થયેલા આજીવન ગ્રાહક અંગે તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને તે વિશે કાર્યાલયને જાણ કરવા વિનંતી.
 ૭. વ્યવસ્થા અંગેનો તેમજ તંત્રી સાથેનો સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો:
 - ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા, ચારુતર વિદ્યામંડળ, પો.બો. ૨૨, વલ્લભ વિદ્યાનગર — ૩૮૮ ૧૨૦, જિ. આણંદ.
ફોન.: (૦૨૬૯૨) ૨૩૦૧૯૩
 - પ્રા. હરિ દેસાઈ, નિયામક, સેરલિપ, ભાઈકાકા લાયબ્રેરી સામે, વલ્લભ વિદ્યાનગર — ૩૮૮ ૧૨૦, જિ. આણંદ.
ફોન.: (૦૨૬૯૨) ૨૩૩૧૯૧, મો.: ૯૮૯૮૫૪૩૮૮૧, ઈ-મેઈલ: editor.vidyanagar@gmail.com
- લવાજમ: વાર્ષિક: ₹ ૧૫૦/- સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રોત્સાહક લવાજમ ₹ ૧૦૦/-
આજીવન: ₹ ૧૫૦૦/-
વિદેશમાં ૨૫ \$ અથવા ૧૫ £; આજીવન ૧૦૦ \$ અથવા ૭૦ £
છૂટક નંકલની કિંમત: ₹ ૧૫ + રવાનગી ખર્ચ ₹ ૧૦/-

પ્રેમ અને સતી

દીજમહાલ, આગ્રા

V-Vidyanagar
P.O.Reg. No. AND/318/2012-14
Valid upto 31-12-2014
Date of Posting 25th of Every Month
Posted at Vallabh Vidyanagar

ISSN 0976 - 9809 V-Vidyanagar
RNI No.Guj/2009-11/5433
January 2013

Tribute to Mahatma

Pic by Vasant Patel